

4

Sumaq kawsay

Kuskanchik Yachasunchik

Qichwa

Llamak'ana Mayt'u

PERÚ SUYUPI YACHAY KAMAYUQ

Yachay Kamayuq Umalliq

Emma Patricia Salas O'Brien

Perú Suyupi Yachachiykuna Umalliq

José Martín Vegas Torres

Perú Suyupi Yachay Wasikuna Purichiq

Fernando Bolaños Galdós

Simikunapi Kawsaykuna Yachachiy Umalliq

Elena Antonia Burga Cabrera

Iskay Simipi Kawsaypura Yachachiy Umalliq

Manuel Salomón Grández Fernández

Ayllu Yachay Wasikunapi Yachachiykuna Umalliq

Rosa María Mujica Barreda

Llamk'ana Mayt'u: 4° Sumaq Kawsay

Ruraq

Serafín Calderón Mayta

Suyukunamanta qhawaypi yanapakuqkuna

Antonia Huaraca Soto, Nely Calsina Chipana, Valerio Huamán Huamán, Yaned Baca Oviedo

Mayt'ukuna allichaypi yanapakuq

Hipólito Peralta Haman, Juana Huacoto Béjar

Llapan llamk'aypi yanapaq

Maritza Livia Nuñonca Lupo, Oscar Chávez Gonzales

Mayt'u tupachiq

Fernando Enrique Zamudio Alvarez

Siq'iq:

Gedeoni Elifaz Choque Tomayconza

2013 watapi qispichisqa

24 000 mirachisqa

2013-17412 yupawan Perú Suyupa hatun Ñawichana Wasipi Churasqa

Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2013-17412

Corporación Gráfica Navarrete. Carretera Central 759 km. 2 Sta. Anita – Lima 43

RUC 20347258611 – nisqapi mirachisqa

PERÚ SUYUPI YACHAY KAMAYUQ

Comercio Ñanpi 193 yupayniyuqpi – San Borja llaqtapi

Lima - Perú

Qayana: 6155800

www.minedu.gob.pe

© Ministerio de Educación

Kay mayt'utaqa mana paqarichiqkunapa munayninwanqa manam pipas mirachinmanchu.

Impreso en el Perú / Printed in Perú / Perú suyupi mirachisqa

Riqsichikuynin

Ancha munasqa warmi qhari warmachakuna, irqichakuna:

Qampaqmi kay qillqasqa mayt'uqa. Kaywanmi pukllaqhinalla utqayllaman yachay wasiykipi yachayniykikunata qispichinki.

Yachayniykikuna kallpachanaykipaq chaywan allin runa kanaykipaqmi ancha munakuywanmi kallpachakuspam yachachiqniykikuna kay qillqasqa mayt'uta qispirqachimuyku.

Sapallaykipas mana chayqa yachaq masiykikunawan yanapanakuspa llamk'anaykipaqpas imaymana ruraykunam kachkan.

Qillqasqa mayt'upi ruraykunaqa llaqtaykipa kawsakuyninta, imayna kasqantam riqsichisunki, hinallataqmi allin kikin simiykipi rimanaykipaq qillqanaykipaq yanapasunki. Aylluykikuna allin qhawanaykipaqpas Pacha Mamata sumaqta amachanaykipaqpas allinmi kanqa.

Hinallataqmi runa masiykikunawan wasi masiykikunawan, yachakuq masiykikunawan, llaqta masiykikunawan sumaqlla kawsakunaykipaqpas yanapasunki. Kay qillqasqa mayt'uwanaqa pukllankim, takinkim, llimp'inkim, siq'inkim, hamut'ankim, tupachinkim, hinallataqmi imaymana atiyniykikuna sapa yachaykunapi wiñanqa.

Kay qillqasqa mayt'utaqa munaykunkipunim. Sumaq kallpachasqa yachaykunatam qhawaykunki. Chaymi sumaq sunquwan qhawaykunayki, sumaqta yachayniyki llanllarinanpaq.

¡Kusisqalla munakuywan llamk'aykuy!

Kaqninkuna

AYLLUNCHIKPI SUMAQTA UYWANAKUSUNCHIK			
1	1 Yachana	Hampi qura pallay	8
	2 Yachana	Chakra chakmay/ t'ayay/yapuy	11
	3 Yachana	Qañiwa, kinuwa mikhuy uqariy	14
	4 Yachana	Uywa t'ikachay	17
YANAPANAKUSPA AYMURASUNCHIK 21			
2	5 Yachana	Kurus wilakuy/ chakana raymi	22
	6 Yachana	Papa allay/hasp'iy	25
	7 Yachana	Sara kallchay/tipiy waqaychay	28
	8 Yachana	Siminchikkunapa hatun p'unchawnin	31
MIKHUYNINCHIKKUNATA RAYMICHASPA WAQAYCHASUNCHIK 35			
3	9 Yachana	Mikhuykuna chhalay	36
	10 Yachana	Papa akllay/muhuchay	39
	11 Yachana	Ch'uñu, khaya, mallullu, muraya, tunta, ch'arki, ruray	42
	12 Yachana	Inti raymi/ musuq wata	45
PERÚ SUYUNCHIKPA KAWSAYNINKUNA 49			
4	13 Yachana	Siwara uyway	50
	14 Yachana	Away/ simp'ay	53
	15 Yachana	Perú suyupa raymin	56
PACHA MAMANCHIKMAN HAYWARIKUSUNCHIK 61			
5	16 Yachana	Pacha Mamanchikman haywakuy	62
	17 Yachana	Kasarakuy/masachakuy/sawachakuy	66
	18 Yachana	Wasichakuy	69
KAWSAYNINCHIKKUNATA LLANLLARICHISUNCHIK 73			
6	19 Yachana	Unu/yaku raymichay	74
	20 Yachana	Tarpuypaq pacha qhaway	77
	21 Yachana	Hallp'apa, mikhuykunapa muyuynin/suyuynin aynuqay/laymi	80
	22 Yachana	Sara, uqa, añu, ulluku tarpuy	83
CHAKRA TARPUYPI YACHAQASUNCHIK 87			
7	23 Yachana	Papa tarpuypaq wanu q'ipiy/astay	88
	24 Yachana	Mikhuyninchikkunawan uywanakuy	91
	25 Yachana	Pachanchikpi huk kawsaqkuna qhaway	94
	26 Yachana	Pukyu hallp'akunapi mikhuykuna tarpuy	97
AYA MARQ'AY KILLAPI RURAYKUNA 101			
8	27 Yachana	Kawsaqpa, wañuqpa p'unchawnin	102
	28 Yachana	Ayllunchikpi umalliqaqkuna	105
	29 Yachana	Ayllunchikpa uywankuna	109
	30 Yachana	Uywa millma rutuy	112

4

Sumaq kawsay

Kuskanchik Yachasunchik

Ñiqiy:

Sutiyqa:

Yachay wasiyqa:

Llaqtayqa:

Yachachiqniyqa:

Wata:

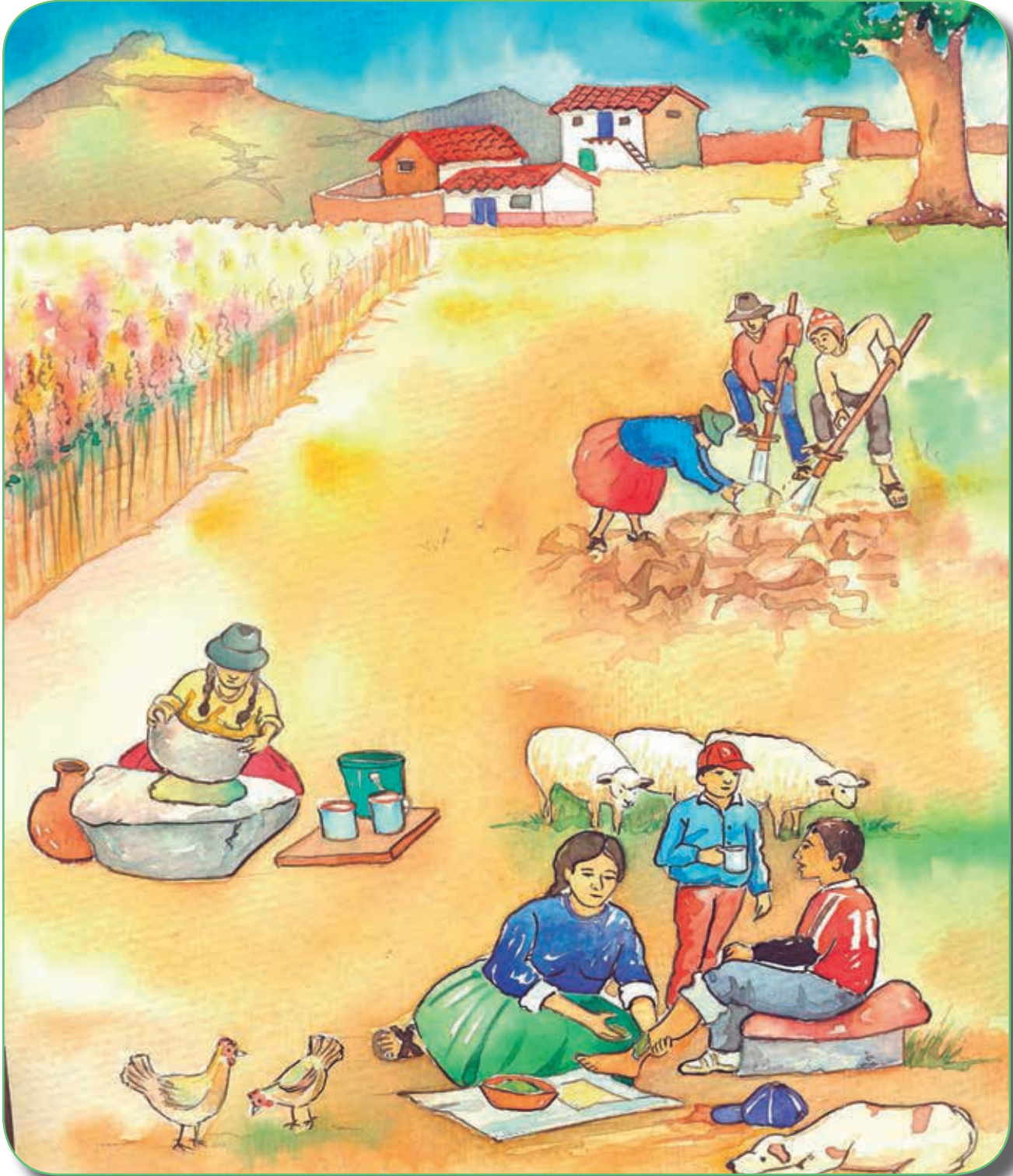

1

Ayllunchikpi sumaqta uywanakusunchik

T'AQA

Hampi qura pallay

Kay qillqata ñawinchaspa irqimasinchikkunawan rimanakusunchik.

Hampi qurakunataqa allin hampikuq kananpaq semana santapi pallana, illapachay santo p`unchaw pacha paqariyta manaraq inti rikuchkaqtin. Ichaqa ayllukunapiqa ima p`unchawpas qurata pallakuspa matipi upyakullanichik.

Hampiqwan unqusqakuna qhaliyachisqanmanta rimasunchik

¿Pikunam ayllunchikpi hampiqkuna?

¿Imakunatam hampinku?

- Astawan yachananchikpaq huk hampiqta mink'akamusunchik, mana hinataq wasinta riruspa aswanta yuyaychakamusunchik.
- Ichaqa chaypaqmi munakuynintin rinanchik.

Kunanqa llamk'asunchik

- Yachaq masinchikwan huñunakuspanchik, hampiqpa willawasqanchikmanta rimanakusunchik.
- Chaymanta kay ura siq`ita hunt`achisunchik:

¿Runakunari ima unqu-ykunawantaq unqusqa?	¿Ima qurakunawanmi, hampisqa?	¿Imaynatam chay qurakunawan hampikusqa?
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

Ayllunchikpi unquykunata hampi qurakunawan hampikusunchik
Kay sumaq yachayta ñawinchasunchik.

Runakunapa ukhunkuna unquyninkunataqa hampina, ukhunchikman rikch'akuq qurawan, t`ikapas, raphinpas, saphinpas kanman. Ichaqa tarinapaq Pacha Mamawan rimana. Sunqunmanta saphinpas kanman unquqqa sunqunman rikch'akuq qurakunawan hampikunan raphinpas, t`ikanpas.

- ¿Imakunatam unqusqa runa hampinapaq yachana?
- ¿Imaynataq hampikuna kanan?
- ¿Hatun llaqtakunapiri ñuqanchikhinachu hampinakunku?

Kay yachaykunamanta tayta mamanichiktapas yachaqtapas tapumusunchik: ¿Ima unquykunataq kan?, ¿Ima hampi qurakunataq allin?, ¿Imaynatataq chaykunata tupachina?

Kunanqa huñupi churakuspa unquykunamanta qillqasunchik.

Unquy	¿Imaynatataq hampita tupachina?
<p>.....</p>	<p>.....</p>
	<p>.....</p>
	<p>.....</p>
	<p>.....</p>
	<p>.....</p>

Huñupi llamk'asunchik

Hampi qurakunata pallaspa, ch'akichisun, chaymanta hatun raphipi yachay wasi pirqa qhataman k'askachispa, rurasqanchikta willanakusunchik.

Huk unquykunamanta, huk hampikunamanta

Huk llaqtakunapiqa kallantaqmi imaymana unquykuna, ichaqa runakunaqa hampina wasillatan puririnku, chaymantan hampikunata rantikamuspa hampikunku.

Siq'ikunata qhawaspata tapuykunaman kutichisunchik:

¿Imatan sapanka siq'ipi runakuna rurachkan?

¿Maytataq runakunari richkan? ¿Imamantaq?

¿Imaynapin unquykunata tarinchik?

¿Imatataq mana unqunapaqri rurasunman?

Kay yachaykunamanta aswanta yachananchikpaq hampina wasipi llamk'aqkunawan rimasunchik.

Hampina wasipi llamk'aqkunapa rimayninta uyarispa, kimsa kamachikuyllata mana unqunanchikpaq qillqasunchik.

Mana unquyniyuq kanapaq kamachikuykuna

- .....
- .....
- .....

Chakra Chakmay/ t'ayay/yapuy

Chakra chakmay

“Ayllu runakunaqa chakmay killapi, imaymana yachaykunawanmi chakmayta ruran. Qharikunan takllata hayt'an warmikunataq rapan, ichaqa warmiqa manan takllawan llamk'anchu warmipurapas yuqmanakuchkanmanhina, takllaq hirunmi qharikunaq qharikaynin, chaymi Pacha Mamawan allinta tinkun”.

(Willakuq: Francisca yucra k'arwi ayllumanata 2010)

Chakra chakmayman purisunchik:

- Ñawpaqtaqa pikunacha chakmachkan chayta tapurikusunchik.
- Chakmaysikuq puririsunchik, ¿Imakunantinmi chakmaq purisunchik?
- Chakmachiqman kukachata aparisunchik.
- Chakraman chayaspataq aynipi llamk'aysikusu chik.

Chakmaypa yachaykuna yachamusqanchikta qillqasunchik

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Allin/sumaq kawsayninchikmanhina chakra chakmay

Chakmaymanta astawan mat'ipasunchik kay yachaykunata ñawinchaspa.

Manam musuq killapi
chakmanachu,
imaraykuchus qurakuna
mana ch`akinchu nitaq
ismunchu, astawanmi
achkha wiñaripun.

Chakmana chakrapia
rumichakunata tarispa mana
wikch'unachu, qutu qututa ruraspa
saqina, wikch'usunman chayqa
papatapas wikch'upuchkasunman
hinasyá. Rumiqa papaq illanmi.

Huk layakunapi chakmaymanta

Punakunapiqa chakmanku, takllawan kimsamanta masachakuspa, wakin ayllukunapitaq k'umillu takllawan, wakintaq wakawan, pikuwan ima chakmanku. Ichaqa kay chakmaykunapiqa mayqin chakrapipas aqhapas, kukapas, mikhuypas kanpuni, hinallataqmi kay chakmaykunapiqa allin llamk'anankupaq chakra kamachikuqkunapas kanmi, kanmi qullana, qaywa qullana paykunam sumaqta llamk'achikun. Ancha munaymi kay chakmay llamk'ayqa.

Ayllunchikpi chakmaykunamanta kawsaykunata qhawarisunchik

¿Imaynatam ayllunchikpi chakmanchik?

Tayta mamanchikta hatun tayta mamanchikkunatawan tapupakuspa kay uraypi siq'ita hunt'apasunchik.

¿Imaynatam ñawpa unayri chakmayta llamk'arqanku? ¿Imakunawan?	¿Imaynatam kunan p'unchawkunari chakmayta llamk'achkanchik?

¿Imaynatam llaqtakunapiri kay chakmata chakrakunapi llamk'arichkanku?, astawan yacharisunchik.

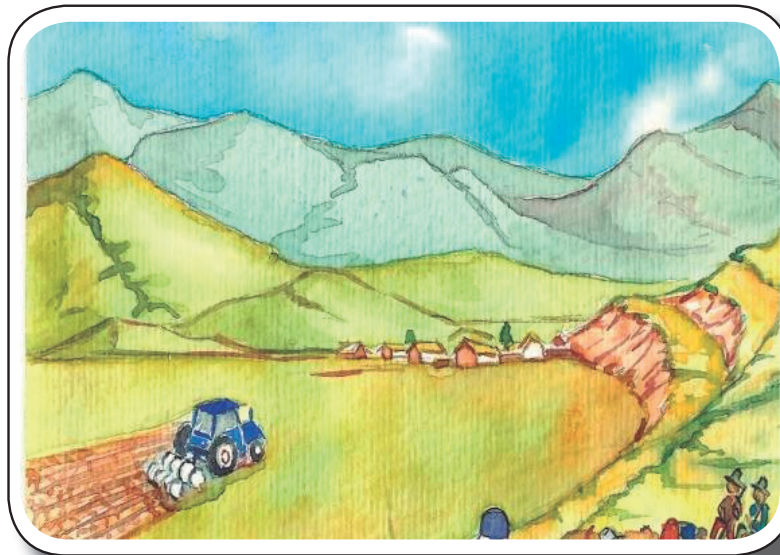

Huñunakuspa ñawinchasunchik, Ilaqta yachaykunamanta chakmaymanta chakra llamk'aykunamantawan rimanakusunchik.

Hatun Ilaqtakunapa llamk'ayninkuna

Hatun Ilaqtakunapi runakunaqa, chakmaytapas, Iliw chakrakunatapas, utqayllan llamk'arparinku, ichaqa tractor, trilladorapas, trigu uqarinapaq, cortadorapas, chhalla ñut'unapaq kan chaykunawanmi llamk'anku.

- Kay siq'ita qhawaspas, yachachiqninchikwan, yachaqa masinchikkunawan ima rimanakusunchik.

Tapukuykunaman qillqaspa kutichisunchik.

¿Imaynataq ñawpaqri chakra-ta llamk'arqanku?	¿Ima allin, mana allinkunata tariwaq ñawpa llamk'aynichikkunapi?	¿Imaynatataq hatun Ilaqtakunapiri llamk'anku?	¿Ima allin, mana allinkunata tariwaq hatun Ilaqtakunaq llamk'ayninpi?

- Kay kamachikuytaqa yachaqa masiykikunawan rimanakuspa allinta qillqana p'anqaykipi ruray.

Qañiwa, kinuwa mikhuy huqariy

Kinuwapa, qañiwapa kaqninkuna unquykunapaq allin kaqnin.

¡ Kinuwa, qañiwa uqariy killapi ayara kinuwata qañiwata pallaychik, imaymana unquykunatas hampin !

Kunan p`unchawkunaqa kayhina willakuykunatam wayra wasikunamanta willakamunku. ¿Qanri yacharqankichu chay mikhuykuna hampikuq kasqantari?

Yachaqta mink'akamusunchik

- Yachaqpa wasinta purisunchik kinuwa, qañiwa hampikuyninmanta rimaq.
- ¿Ayllunchikpi hampi yachayniyuq runakunata riqsinkichikchu?
- ¿Imakunataq hampiqman munakuyninchikta apasun?
- ¿Imakunataq kinuwa qañiwamantari yachayta munanchik?
- ¿Ima unquykunapaqtaq kinuwa qañiwari allin?

Kinuwa, qañiwa hampikuyninmanta yachay wasipi llamk'asunchik

Huñukusunchik yachaq masinchikwan, hampiqpa wasinpi; yachamusqanchikmanta rimasunchik.

¿Ima unquykuna hampinapaqtaq kinuwa, qañiwari allin kasqa?

Chaykunamanta qillqasunchik:

Kinuwa, qañiwaq hampikuynin

- 1.- .....
- 2.- .....
- 3.- .....
- 4.- .....

Kinuwanchik qañiwanchikmanta yachaykuna

Yachay wasinchikpi kay qillqakunata ñawinchasunchik, chaywan kinuwanchik qañiwanchik ima, allinmi ukhunchik mana unqunanpaq chaykunata yachasunchik.

Manam chayllapaqchu kinuwanchik, qañiwanchikqa allin, pipas yawar masinchik wañuqtin, waqanchik, llakipakunchik, mana allin tarikunchik, chaykunatam qichuwanchik, qunqachiwanchik.

Arí, chayraykuchari chhikaqa, yawar masinchik wañuqtin pusaq p`unchaypiqa k'ispiñuta mikhunku llapa llakikuna tukukapunapaq.

Kinuwa, qañiwa mikhuyqa allinmi tullunchikpa, mana p'akirikuq kananpaq.

Wasinchikpi tayta mamanchikwan, ayara kinuwa, ayara qañiwamanta rima-sunchik.

Ayara kinuwa, ayara qañiwa allillantaq unquyninchikkuna hampinapaq chayqa tayta mamanchikta tapupakusqa astawan yachasunchik. Aylluykipi, chakipas, makipas k'irisqa, q'iwisqa, tullu pak'isqa ima, kaqtin ¿Imaynatataq tayta mamanchik ayara kinuwawan, ayara qañiwawan imari hampikun? Chayta qillqasunchik.

Kay tapukuykunata kutichisunchik.

¿Ima tullu unquykunatam riqsinki?

¿Imakunawanmi kay tullu unquykunata ayllukunapi hampikun?

¿Mana tullu unquy hap'inawanchikpaq imakunatam mikhunanchik?

Llaqtapi tullu unquykunamanta yachaykunata qhawarisunchik

Llaqtakunapi, hampikamayuwasi kunapi imaymanatam yuyaychamuwanchik tullu unquykunamanta imayna kallpachanamanta. Llaqtakunapiqa manaraq runa paqarichkaqtin tullun kallpachanapaq hampikunata upyanku. Uraypi siq'ita allinta qhaway.

• Tapuykunaman Kutichisunchik.

¿Ima hampikunatatapq llaqtapi kawsaq runari tullun allin kananpaq, mana p'akikuq kananpaq upyan? Siq'ita qhawaspa yanapakuy.

.....

.....

.....

.....

.....

Yachachiqa, nisqanmanhina yuyaychakusunchik, llaqtakunapi ima tullu unquykunamanta, imaynatam hampikunchayta vidiyupikay unquykunamanta qhawariyta atillasunmantaqmi. Hinallataqmi aswanta kinuwa, qañiwamanta yacharisun. Kay mikhuykunas ancha allin, mana tullu unquyllapaqchu. Chayta allinta yachachikninchik willawananchik.

¿Ima tullu unquykunata ayllupi llaqtakunapi riqsinchik?	¿Imakunapaqmi kinuwa, allin?

Kinuwamanta qañiwamanta, tullu unquykunamanta aswanta yachananchikpaq kastilla p'anqakunapi qhawasunchik, hinaspa willanakusunchik.

Uywa t'ikachay

Kay killapi wakin ayllukunapiqa wakakunata t'ikachanku, uywakunaq illanta, inqaychunta sumaqta ch'allanku t'ikachanku, q'apachinku ima. Huk killakunapipas wakin uywakunataqa t'ikachallankutaqmi ch'uyanku ima. ¿Aylluykipiri hayk'aqtaq imaynatataq uywa t'ikachayta, ch'uyayta ima, ruranku?

Uywayuqta uywa t'ikachayninmanta ch'uyaymanta willanawanchikpaq mink'akamusunchik.

- Ñawpaqtaqa tapurikusun mayqin taytan anchata yachanman kay uywa ch'uyaykunamanta, t'ikachaymanta willarinawanchikpaq.
- Chaypaqmi yachaqta mink'akamusunchik uywa t'ikachaymanta, ch'uyayku namantawan willanawanchikpaq, ichaqa kukachata, t'anta chatapas apayukuspa risunchik.
- Chaymanta yachaqpa willawasqanchiktaqa ch'uyata uyarinanchik.

Huñupi churakuspa llamk'arisunchik.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Willakuq .....

Kay qillqasqata ñawinchasunchik astawan uywa uywaymanta yachananchikpaq.

- Uywata kusionqalla uywana, mana uywaq qayllanpi llakisqa kanachu.
- Uywaq kanchanpi mana khuyuku nachu, animunta phukurparisun man.
- Paquchanchikpas llamanchikpas chharqukuqtin achkha p'isqita mikhuna achkha uywa chichu

rikhurinanpaq. Lichiyuq arusniyuqta mikhuna yuraq pampa paqucha paqarimunanaq.

- Uywa wañusqata ch'utichkankuhina uchharqamun chayqa allinpaq kusi kuyku, huqaripa yupana iskay, iskaymanta, ch'ullalla puchunhina allin nisqa kusikuyku, much'aykuspa kanchaman kutiykuchina.
- Ahinan kay ancha sumaq uywakunamanta yachaykuna.

Wasipi tayta mamanchikta yachaqtapas tapumusunchik:

¿Ima p'unchawmi sapanka uywakuna raymin? ¿Imaynataq?

Tapukuykunaq kutichiyninwan ura siq'ita hunt`apachisunchik:

Uywakuna	Raymin	Ima killapi raymichakun.
Llama		
Paqucha		
Waka		
Uwiha		
Huk uywakuna		

¿Huk suyukunapi kay hinatachu uywakunata raymichakun?

Yachachiqninchikwan astawan yacharisun.

Huk suyukunapi uywakunata qhawarisunchik

<p>Mama quchapi tiyaqkuna.</p> 	<p>Yunkapi tiyaqkuna.</p> 	<p>Punapi tiyaqkuna.</p>
--	---	--

Kay siq'ikunamata rimasunchik

- ¿Imatataq sapanqa siq`ipi rikuchkanchik?
- ¿Mayqin uywakunatam riqsinchik?
- ¿Mayqin uywakunan yunkamanta?
- ¿Mayqin uywakuna mama quchapi tiyan?

Huk t'aqa uywakunata aswan allin riqsinanchikpas vidiyupi, laminapi qhawarisunchik.

Chaypaqmi yachachikninchik, yuyaychakamunan vidiyutapas, laminakunapas apamunanpaq.

Chaypin, yunkamanta, lamar quchamanta/mama quchamanta, ayllunchikkunamanta ima uywakunata qhawarisunchik.

Uywakunaq sutinta t'aqanmanhina qillqasunchik.

Llaqtanchik uywakuna.	Yunka uywakuna.	Lamar/mama qucha uywakuna.

- Hinaspa huknin uywata akllaspa huk raphipi qillqaspa willakuy.

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqanchikmanta:

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachaq masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik:

1. ¿Imakunawantaq ch'uhu unquyta hampikusunmanri?

Ayllupi	Llaqtapi
.....	.....
.....	.....

2. ¿Allinchu tractorwan chakmay? Allin Mana ¿Imarayku?

.....

.....

3. ¿Imawantaq tullu p'akisqata hampikunchik?

Ayllu hampikuna	Rantiy hampikuna

4. ¿Imaynatataq aylluypipi uywata raymichanku?

.....

.....

2

Yanapanakuspa aymurasunchik

T'AQA

Kurus wilakuy/ chakana raymi

Ayllukunapiqa, llaqtakunapiqa aymuray qallariy killapi santa kurus raymita ruranku: tususpa, takispa, punchikunata upyaspa, kuwitikunata t'uhachispa, chaypiqa karguyuqkuna sapa wata hap'ispa kuruspa ñawpaqinpi anchata kusikunku. Ichaqa wakin llaqtakunapiqa urqukunamanta, capillakunamanta, wasinkumanta chawpi pampaman altarchaspa yupaychanku, ichaqa wakinkunaqa manan urqumunkuchu kikillampin wilakunata k'anchachikpa illarinku. Ñawpa Tawantin Suyu kawsaypiqa chakata wak'ata sumaqta yupaychaqku anqusuta ruraspa, tutantin wilapayaqku, chay chakana ch'askakunata hatun mikhuy uqariy qallariypaq qhawaqku. Chay pachamantaqa manaña para kanñachu.

Kayhina yachaykunata aswanta yacharisunchik, chaymi kay siq'ita allinta qhawasun.

Chakanaqa aymuray qallariy killapi llusqsimun, hatun kuhichu uqarinapaq, chawpiman chayan chayqa tarpuyñan muyuramun, puquy killapi chakana haykupun chayqa maway uqarina kinraymi.

Yachaq masinchikwan huñupi rimanakuspa kay tapukuykunata kutichisunchik:

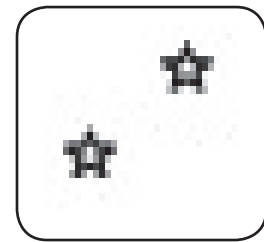
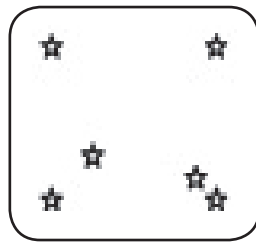
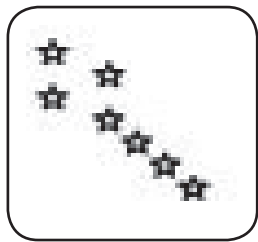
- ¿Imaynatam aylluykipi kurus wilakuyta, chakana raymita ruranku?
- ¿Imaynatam, imapaq chakanata aylluykipi qhawanku?

Tayta, mamanchikwan huk ch'askakunata: llama ñawimanta, qutumanta, mayumanta, phuyumanta, amarumanta hukkunamantawan hanaq pachapi tuta qhawamusunchik.

Huñupi churakuspa rimasunchik

Irqi masichikwan huñukusunchik, chakanamanta, qutumanta, llama ñawimanta rimasunchik. Ura siq'ipi, mayqinmi chakana, qutu, llama ñawi sutinta qillqasunchik.

Chakanamanta astawan yacharisunchik

¿Yachankikchu chakanaq yachayninkunata?
Kay rimasqa qillqata ñawinchaspa yachasunchik

Kay ch'askakuna: llama ñawi, chakana, qutu ima ch'askakunaqa hanaq pacha ayllupi tarikun, chaywanmi kay ayllupi kawsaq runakuna rimanku.

- Yachasqanchikkunata yuyarispa kay siqipi llamk'asunchik.

Chakana llusqimuqñin ¿Imatam runakuna ruranku?	Chakana chawpipi ka- qñin ¿Imatam runaku- na ruranku?	Chakata haykupuqñin ¿Imatam runakuna ruranku?
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

• **Llaqtakunapiri, ¿Imaynatam kay ch'askakunata qhawarinku?**

Yachachikninchikwan kuska kay siq'ita qhawaspa rimanakusunchik

Llaqta runakuna kay ch'askakunata huk sutikunawanmi riqsinku, hinallataqmi chay ch'askakunataqa, manayá chakra llamk'arinapaqchu qhawanku, aswampas qhawanku hukkunapaqmi.

- Chakanata llaqta runa cruz del sur nisqa sutiwan riqsinku.
- Llama ñawita riqsinku alfa y beta del centaruro nisqa sutiwan.
- Qutuq sutiqa kastilla simipi Pléyades wakintaq sutichanku Siete Cabrillas nispa.
- Kay ch'askakunataqa riqsinku tuta purisqankupi, chinkankumanhina, kay ch'askakuna pusan allinman, puriyta yanapam.
- Chinkaqa yuyaychakun ch'askakunata qhawarispam maymanta llusqsimun chaymahina, kastilla simipi orientación nispa sutichanku.

Qutu inti paqarina kinraymanta llusqsimun, kastilla simipiqa este, chayta paña makiwan tupsina, qipanchikpi tarikunana chakana, chaymi sur nisqa castellanopi, llusq'i makita tupsina inti chikaykuna kinrayta, castellano simipiqa oeste, ñawpaqinchikpitaq tarikun qayllarina kinray, kastillapiqa norte. Kayhinatam ch'askakuna yuyaychakuyta yanapan.

Wasinchikpi kunanqa tayta mamanchikwan rimasunchik

¿Imaynatataq tuta maypi kaspapas yuyaychakuwaqri?

Kunanqa huk chinkaqa irqita tuta yuyaychakuchkaqta siq'isunchik:

.....

¿Ima sutiwantaq llaqtakunapi chakanata riqsisqaku?

.....

¿Hayk'aqmi chakanapa rayminri kasqa?

.....

Papa allay/hasp'iy

Kuhichu kinray chayamuqtin hatun papa hasp'iyman ayllu runakuna haykuyku, ñawpaqtaqa sumaqta k'intukuspa papa yuraman kuka k'intuchata churayku, puka rawil t'ikachakunata, llama untuta, Pacha Mamanchikpa siminmanta hasp'inapaq **“Mamay kunanqa wathiyata hinaraq papata hasp'iykachiway nispa”**. Papa chakrata rimapayayku. Kay ayllupiqqa sumaq hak'u papachakunatan

has'piyku: chhuruspi, lumu, p'itikiña, qhachun waqachi, phuqaya, q'iwillu, huk t'aaqa papachakunata ima. Papa hasp'iy kinraypiqa wathiyatapas sumaqta mikhuyku, chaymi ayllukunapiqa papa hasp'iyqa ancha suyasqallaña.

Willakuq: Faustino Quispe Huamán (Pitumarca Ayllumanta).

Tapukuykunaman kutichisunchik.

¿Imamantam qillqapi rimachkan?

¿Imatam papa chakrapi rurachkanku?

¿Aylluykipi ñachu papata hasp'iruchkankuña?

Papa hasp'iy yanapakuq chakra patata purisunchik.

- Kunanqa papa hasp'ina chakrata, rimanakuspa aynikuq risunchik.
- Chakrayuq niwasqanchikmanhina yanapakusunchik.

Papa hasp'imusqanchikmanta yachay wasipi rimasunchik

- Yachaq masinchikkunawan huñunakuspa, chakra hasp'iypi yachaykuna, pukllaykunata ima yachamusqanchikmanta rimasunchik.
- Papa hasp'iyman yachamusqanchikta, ura siq'ipi huk yachayta huk p'amqanchikkunapi qillqay.

Papa hasp'iypi yachaykunata astawan yacharisunchik

Ayllukunapi kawsaq runakunaqa llapan kay Pacha Mamapi kaw-
saqkunawan papata rimaspa uywanku, santa ruma nispa, cha-
ypaqmi kayhina yachaykuna achkha kan:

Papa allay/hasp'iy qallarinapaq huk haywakuyta Pacha Mamaman

rurana: winuwan, kukawan t'ikawan

ima, chaymanta makinchikta

llama untuwan hawikuna; papa

hasp'isqanchik achkha hatuchachaq

kananpaq; chaymantapas

umanchikta qhaqukuna papa hasp'iy

qallarinapaq, hina hatuchachaq

papata hasp'isunchik. Qatati

pukllaytaqa pukllanallapuni,

pukllanchikhina chayqa huk chakrayuq

runakuna qhawawanchikhina chay chakraq papankuna nuqanchik

chakranchikman pukllaq hamun, chaymi chakrayuqqa istallapi kukawan

papakunaq animunta wahana, chay rurasqan papachakunaqa mana

maytapas ripunqachu.

Kay chakra uywanapaq yachaykunaqa manan kikinchi,
ayllumanta ayllupin kay yachaykuna huk niray.

Ayllunchikpi, ¿Ima yachaykunawanmi papa chakrata uywanchik?

- Huk yachayta qillqay, tukuspataq kinrayninpi siq'iy llimp'iy ima.

Yachaypa sutin .....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

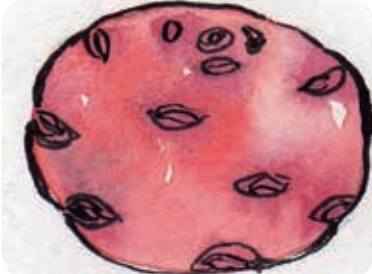
A large, empty rectangular box with a black border, intended for a drawing or illustration related to the text.

Llaqtapi papamanta yachayninkuna t'aqwiriq

Perú suyu ayllukunapi kawsaq runakunaqa uywasqaku yaqapas kimsa waranqa phichqa pachaq rikch'akuq papakunata.

- Kunanqa papamanta yachayninkuna t'aqwiq runakuna imaymanamanta papaq kaqninta qhawanku, phasminku, ñut'unqu ima. Ch'ulla sayaynillayuw rikch'aynillayuw, achkhata ruruq, mana kuruq mikhunanpaq ima, papata paqarichinankupaq. Chaytan sutichanku mejoramiento genético nispa.

- Mejoramiento genético rurakun, iskay rikch'aq papata huñuspa, kay huñuymanta huk ancha astawan allin papa paqarimun.

Wasinchikpi tayta mamanchikwan rimasunchik

¿Mejoramiento genético paqarimuw papatari ayllunchikpi tarpunchikchu? Chay papari ¿Imaynataq mikhuypiri? ¿Allin chu ch'ulla rikch'aq papalla uywayri? Kunanqa ayllunchikpi paqarisqa papatawan, mejoramiento genético paqarimuw papatawan yachayninkunata qillqasunchik tayta mamaykiwan rimasqaykimanhina.

¿Imaynataq kay papakuna?	
Ayllunchikpi paqariq papa	Mejoramiento genético nisqamanta paqarimuw papa.
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Hatun llaqtakunapiri huk mikhuynkunata ¿Imaynatam rurachhanku? Mikhunallapaqchu, qhatunallapaqchu yachachikninichikwan rimanakuspa tumatimanta, añawikunamanta, sara mamnnta, huk mikhuynkunamantawan, astawanraq t'aqwirisunchik.

Sara kallchay/ tipiy/ waqaychay

Sara ch'akichiy, sara waqaychay

Aymuray killapi wakin
ayllukunapiqa sara ch'akichiyta,
sara waqaychayta ima ruranku.
¿Qanpaq aylluykipiri sara
mamata uywankuchu?
¿Yachankichu imaynata
sarata mamata ch'akichina,
waqaychana ima?

Sara ch'akichiyanta, waqaychaymanta vidiyupi qhawasunchik. (Video *Iskay Yachay PRATEC*) **manahinataq huk yachaqwan willachikusunchik.**

¿Sara ch'akichiyta, waqaychayta hayk'aqllapas rikurankichu?

¿Imaynatataq sara waqaychayta sara mama uywaqkuna ruranku?

Ayllunchikpi mana sara uywaq kaqtin vidiyuta qhawasunchik, manahinataq yachachiqninchik yuyaychawasunchik.

¿Imakunatatataq sara waqaychaymanta munanchik yachayta?

Yachachiqninchikta uyarispa, mana hinataq vidiyuta qhawayta tukuspa yachaq masinchikwan huñukusunchik, rimanakusunchik. Sara ch'akichiyanta, waqaychaymanta ima, kay ura siq'ipi hunt'achisunchik:

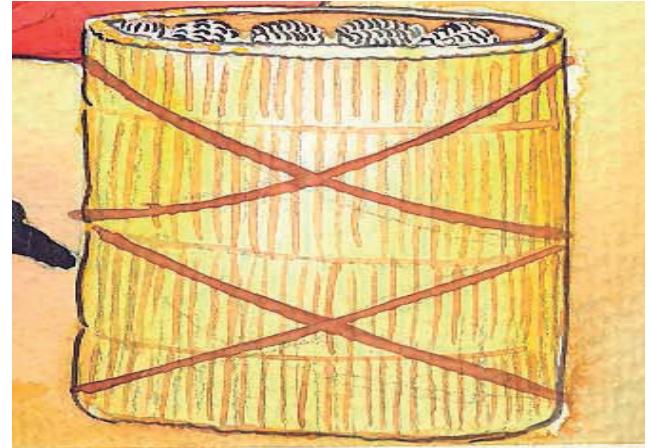
¿Imapitaq sarata waqaychasqa?	¿Pikunataq sarata uywasqa? ¿Maypi?	Huk taqita siq'iy
.....	.....	
.....	.....	
.....	.....	
.....	.....	
.....	.....	

Sara ch'akichiyanta, waqaychaymanta astawan yachaqasunchik

Sara taqiq sunqunman huk muyu rumiwan ruminchanku, hinaspa ch'allanku saramamata rimapayaspa kay hinata: **“Sara mama qanmi kunan wata uywawanki kawsasaqraq chayqa, mana hinaqa wawaykunata uywanki”**

Kay yachaykunata ñawinchay

Allin ch'akiña sara kaqtin: misa sarata, llamp'u sarata, hank'a sarata, mut'i sarata, lawa sarata, muhu sarata ima akllana. Hinaspa taqipi waqaychana.

Sara muhutaqa waqaychayku iwakaliqtuq raphinwan kuchka, muñaqwan ima, chaymi sumaqta qhawan thutakunamanta amachan, ichaqa sara mamaq chawpiman, huk muyu rumita ruminchay sutiyaqta churallankutaqmi sumaqta samaykuspa sara muhutaqa warmillapunin, q'uñi maki kaqtin waqaychanan.

Tayta mamanchiktapas, awichunchiktapas tapupakusunchik sara uyway yachaykunata. Uray siq'ipi sara uywaymanta yachayta qillqay.

Sara uywanapa yachay.

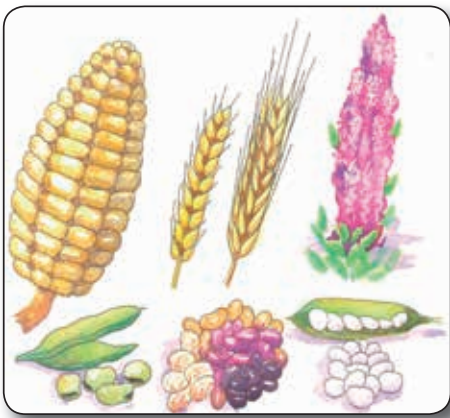

Sara mamamanta yachaykunata huk ch'aki mikhuykunamantawan kallpachakuynimantawan yachasunchik.

Sara mamataqa imaymanapin mikhunchik, kurkunchik mana unquyniyuq kananpaq sumaq kawsaytam sara mamaqa quwanchik. Ichaqa huk ch'aki mikhuykunapas ancha sumaq mikhuyuniyuq kanmi:

Kay siq'ikunata mikhuykunaq kallpachakuynimanta allinta qhawasunchik, hinaspa yachachikninchikwan allinta ch'uyanchasunchik

Chaki mikhuykuna	Allinmi
Sara	Yawarta pichan
Hawas	Tulluta kallapachan
Purutu	Ñuñuq warmita lichinta yapan
Pallar	Yawarta yapan
Siwara	Wiksatan pichan
Tarwi	Unquykunamanta amachawanchik
Kinuwa	Runapaqpas uywakunapaqpas hampin
Qañiwa	Yawar unquyta hampiwanchik

Sara mamanta yachayninkunata ñawinchaspa riqsisunchik

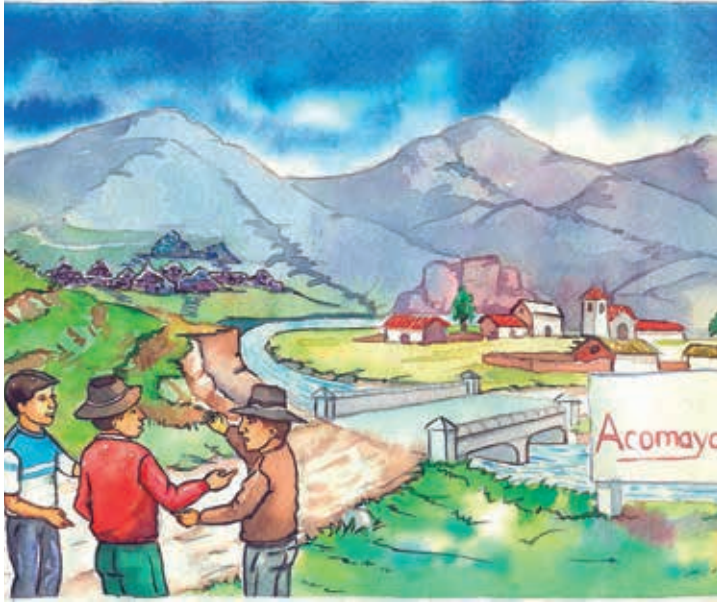
Saraqa allinmi wawakunaq, runakunaq mikhunanpaq.
 Wira runakunatapas yawarnintan ch'uyan, wiranta pisiyachin.
 Cáncer unquymantapas saraqa amachawasunmansi.
 Saraqa yawarninchik sinchi misk'i kaqtinpas misk'inta pisiyachillantaq.

- Yachachikninchik yanapayninwan. Yachaqa masiykikunawan huñunakuspa, ch'aki mikhuykunaq allin kasqamanta qillqasunchik.
- Rantiy mikhuykunapi qaranpi qillqasqata qhawaspa kallpachayninkunata qhawaspa, yachachikninchikwan astawan rimanakusunchik.

Siminchikkunapa hatun p'unchawnin

Llaqtakunapa sutinkuna paqariynin.

Aymuray killa tukuyta sapa wata raymichanchik qhichwa siminchikpa p'unchawninta, suyukunapas, ayllukunapas, llaqtakunaqpas kanmi sutin maymanta paqarimusqan, wakinmi aymara simimanta, wakintaq qichwa simimanta paqarimun.

¿Qam yachankichu llaqtaykipa, aylluykipa sutin maymanta paqarimusqanta?

Kuraq machulanchikkuna watukuq rispa rimamusunchik.

- ¿Imatataq awichunchik watukunapaqri apasun?
- ¿Chay awichunchiktaqa qhichwa siminchikmanta, ñawpa rimayninkunamanta, ayllukunapa sutinta, urqkunapa sutinta hukkunatawan tapumusun?

Yachay wasipi llamk'asunchik

Yachaq masinchikkunawan huñunakuspa, ayllukunapa, llaqtakunapa, mayukunapa, apukunapa sutinkunata, maymantachus paqarimusqa yachamusqanchikta qillqasunchik.

Kanam	Sutin	Maymanta paqarimun
Ayllunchikpa		
Mayunchikpa		
Apunchikpa		
Llaqtanchikpa		

Huk llaqtakunapa sutin paqariyninmanta astawan yachasunchik

Ñuqaq llaqtaypa sutin AQU MAYU chayqa aquta mayu apamusqa (Agu – Mayu), kastilla simipiqa AQU MAYU llaqtaytaqa sutichapunku ACOMAYO nispa, runakunaqa Aqumayu nispa-llapunin rimakuchkayku.

CHECACUPE kastilla simipi, ichaqa kay sutiqa aymara CH'IQA KUPI: ch'iqqa= lluaq'i Kupa= paña. Qichwapiqa kanman LLUQ'I PAÑA

Ñawpa machulanchikkunaqa sumaqtan sutichakuq kasqaku: suyukunapas, ayllukunapas, llaqtakunapas, mayukunatapas apukunatapas, ichaqa mana yanqallamantachu, sapanka sutiqa paqarimuyninga huk willakuyniyuqmi.

Kunanqa wasinchikpi tayta mamanchiktapas, awichunchiktapas tapupakusunchik. Llaqtakunaq, mayukunaq, apukunaq sutinkunata.

- Imatataq sapanka sutinkuna niwanchik qillqay:

Sutikuna	Paqarimuynin	Ima niyta niwanchik
Arequipa	Ari qhipa	
Ayacucho	Aya k'uchu	
Quyllurit'i	Quyllur rit'i	
Mollepata	Mulli pata	
Andahuaylas	Anta waylla	
Huayta pallana	Wayta pallana	
Urubamba	Uru pampa	
Quillabamba	Killa pampa	
Apurímac	Apu rimaq	

Llaqtapi tiyaq runakunari ¿Imaynatataq qichwa simita qhawarinku?

Qichwa simiq mana kikin kaqnin

Manan mayqin llaqtakunapas qichwataqa kikinta rimankuchu, kanmanmi rikch'akuq ichaqa manan kikinchu. Ayllukunatan riqsisunman rimayninmantahina.

Kay rimaykunata ñawinchay, mana kaq rimaynkunata tapupakuspa hunt'achiy.			
Qusqu, qichwa qulla rimaykuna	Wanka	Aya Kuchu	Ancash
Unu	Yaku	Yaku	Yaku
Wayna	Walash	Maqta	Choolu/wayna
Qunquri			
Ninri			

Tayta mamanchikta, awichunchikkunata ñawpa takikunata takichikpa qillqasunchik, hinaspa qillqa taki mayt'uta paqarichisunchik.

- **Kayhinapi lliw takikunata qillqay.**

.....

.....

.....

.....

.....

.....

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

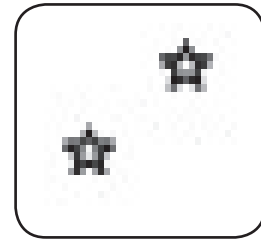
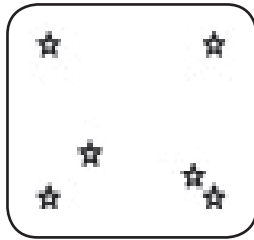
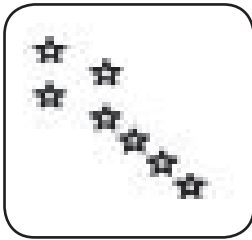
Ayllunchikpa yachaynin yachasqanchikmanta:

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan, yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachaq masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik:

1. Kay ch'askakunaq sutinta qillqay.

.....

2. ¿Imaynatataq papawan mejoramiento genético nisqa rurakun?

.....
 .....
 .....

3. ¿Imakunapaqtaq sarari runakunapa allin?

.....
 .....
 .....

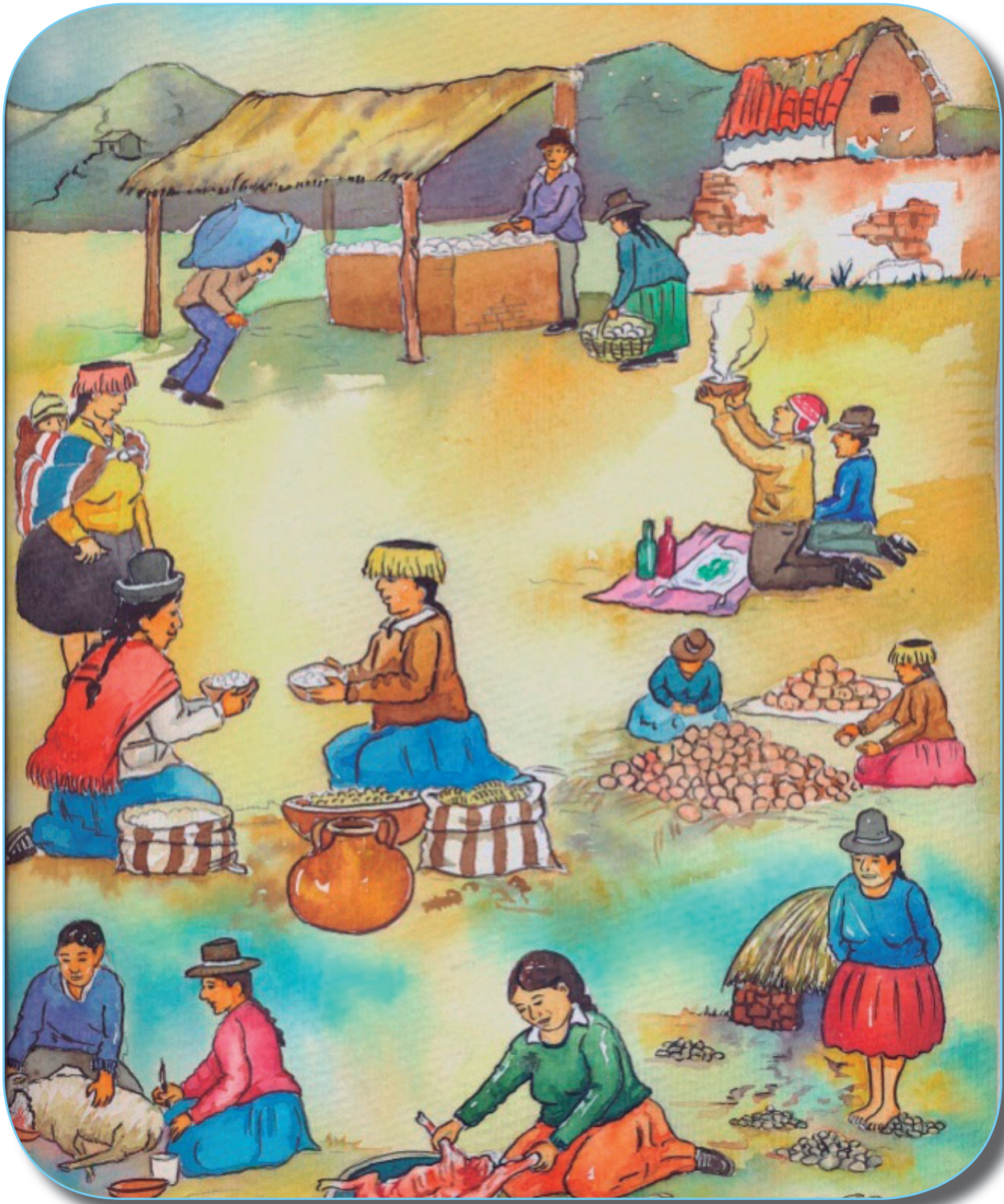
4. Aylluypa sutinta qillqay, hinaspa maymanta paqarimusqanta qillqay.

.....
 .....
 .....

3

T'AQA

Raymichaspa mikhuyninchikkunata waqaychasunchik

Mikhuykuna chhalay

Ayllukunawan chhalanakuy

Puna ayllukunapiqa runakuna, mikhuykuna uqariyta tukurquspa llamankuman imaymana mikhuykunata, rurasqankuta ima q'ipiykachispa, qichwa, yunka ayllukunata chhalaq puriqku. Chhalanakuypiqa sumaqta rimanarikuspam apasqankuta qunakunku.

Ayllunchikpi chhalakuymanta willachikusunchik

Ñawpaqtaqa yachaqta willanawanchispaq mink'akamusunchik. Ichaga sumaq sunquntin yachaqmanqa rina. Rimarisunchik:

- ¿Ayllunchik ima ayllukunawantaq chhalanakunku? ¿Imakunatam?
- ¿Ima raykutaq chhalanakunchik?
- ¿Allinchi chhalanakuy?

Tayta mamanchikwan rimanakuspa, chhalanaman pusachikusunchik mana hinataq vidiyupi qhawayta atillasunmantaq.

- Tayta mamanchikwan ayllunchikpi yuyaychakusun, llaqtanchikpi chhalayman purinanchikpaq.
- Hinallataq yachachiqnichik vidiyupi kay chhalaymanta tarispa qhawachiwasunman.

Ayllunchikpi chhalanakuymanhina, willawasqanchikmanhina, kay siq'ita hunt'apasunchik.

Mikhuykuna	Hayk'a	Chhalaspa chaninchaynin
Sara	Iskay t'ikray p'uku	Huk hatun p'ukupaq

Puna ayllupi chhala ruraymanta astawan yachaqasunchik.

Puna runakuna chhalanapaq apanku: aychata, papata, murayata, ch'uñuta, ch'arkita, qura hampita ima, chaykunata sarawan, huk mikhuykunawanpas chhalanku.

¿Imaynatataq chhalanapaqri chaninchana?

- Huk p'uku papata, huk manka sarapaq chhalakun.
- Huk puruña ch'uñuta, tawa manka yuraq sarawan chhalanku.
- Arroba murayata, iskay arroba yuraq sarapaq.
- Huk phaka paqucha aychata huk arroba kuchkanniyuq sarawan.

Chaymantapas chhalanku mankakunawan, p'achakunawan imaymanawan chhalayqa atikun.

Kay chaninchayqa mana kikinchi, ayllumanta ayllupim huk niray.

Hatun llaqtakuna qhatupiqqa wakin runallaña chhalanakuchkanchik, qhatuqa manaña chhalay hinachu. Chhalaypi qullqiqqa manan kanchu, chhalanapaqqa aychata, kisuta, ch'arkita ima tarisunmanmi. Ñuqanchiktaq: ch'uñu, papa, ulluku, uqa, hawas ima apasunman, ichaqa saratam astawanqa munanku.

Kunanqa wasinchikpi tayta mamanchiktapas, awichunchiktapas tapupakusunchik. ¿Imaynatataq chhalayta ruranku? Chayta qillqasunchik.

Wak llaqtakunawan qhatuymanta exportación importación sutiyaqmanta yachasunchik.

¡EXPORTACIÓN!

<p>¿Imataq exportación?</p> <ul style="list-style-type: none"> Perú suyunchikpiqa qurita, qullqita, sarata, millmakunata, challwata, kinuwata, qañiwata hukkunatawan huk llaqtakunaman qhatunchik, chaywantaqmi suyunchik astawan qullqichakun hinaspataq ayllunchikpi pisiqkunata huntachinchik. 	<p>¿Perú suyunchikri may llaqtakunawantaq qhatun?</p> <ul style="list-style-type: none"> Perú suyunchikqa kaqninkunata, hatuchaq llaqtakunamanmi qhatun: Unión Europea Alemania, España, Holanda, Estados Unidos llaqtakunaman ima, wakintataqmi comunidad andina llaqtakunaman: Argentina, Brasil, Paraguay, Venezuela MERCOSUR nisqapi kaqkunaman, hukkunamamanpas.
---	---

¡IMPORTACIÓN!

<p>¿Imataq chay importación?</p> <ul style="list-style-type: none"> Importaciónqa huk suyukunamanta, imaymanakunata suyunchikpaq rantiyimi. Kawsayninchikpaq pisisqanman hinam tukuytapas rantichik. 	<p>¿Mayqin llaqtakunataq kaqninkunatari apachimuwanchik?</p> <ul style="list-style-type: none"> Perú suyunchikqa Argentina, Estados Unidos, Hong Kong, China, Canadá llaqtakunamantam: aceite de soya, arroz, zapato, p'achata, celular, computadora, carro nisqakunata ima rantin.
--	---

¿Imakunataq Perú suyunchikri wak llaqtakunamanta rantin?, ¿Imakunataq wakin suyuman qhatunchik? yachachiqniyki yanapayninwan siq'ita hunt'apay.

Suyunchik rantin.	Wak llaqtakunaman qhatunchik.

Papa akllay/muhuchay

Ayllukunapi papa waqaychay

Papa hasp'iyta tukuspa, inti raymi killa ukhupi ayllu runakuna papa akllayman, muhuchayman, waqaychayman haykunku. ¿Ima yachaykunawantaq aylluykipiri papata waqaychanku?

Papa akllaqpa wasinta rispa, yanapakamusunchik. Papa akllaypi yachaykunamanta rimarisunchik.

¿Imakunapaqtaq papata akllanku? ¿Imaraykutaq papata akllana?
 ¿Imakunatam papa akllay qallarinaq rurana?
 Huñupi, papa akllay, waqaychaymanta yachaqwan rimamusqanchikmanhina qatiq siqita hunt`achisun.

Papa akllay, waqaychaypi yachay.	¿Imaynata, imakunawanmi papa waqaychanapaq yachayta qispichina?	Papa akllayta waqaychayta siq'isun.
<p>.....</p>	<p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	

Papa akllay waqaychaymanta yachaykunata ñawinchay.

- Papa akllaytaqa Pacha Mamaman haywarikuspa qallarina, kukawan, winuwan k'intuta ruraspa. Allin p'unchaypi, killachay, quyllurchay, illapachay p'unchawkunapi, mana hayk'apas antichaypi nitaq ch'askachay p'uchawpipas ruranachu.
- Killayuq warmiqa manas muhuchananchu, sichus muhuchanman chayqa muhus ismurqapunman.
- Sichus allin makiyuq runa papata muhuchan hinaptinga papa sumaqta qispin.
- Chaymantapas muhuchanaqa tukuy sunqu ch'allaykuspa, papata munapayaspas, khuyaykuspa, kusiasqa, chayhinamanta muhuqa allinta rurun.

Papa Waqaychay

Waqaychanapaqqa kanan; ch'aki ichhu, muña, q'atawi ima. Waqaychanapaq huk qisatahina rurana, ukhunpi kanan muña, chaypataman ichhu, chaymanta papa muhuta churana ichaqa q'atawiwan hich'asqata, tukuspataq ichhuwan qatana.

Q'atawi muñapiwan papa muhuta kurukunamanta amachan, mana phinaman haykunanpaq, ukhupi kaqtataq hawaman wikch'umun.

Sabidurías campesinas andino – amazónicas: Walter Chambi Pacoricona-2002

Wasinchikpi tayta mamanchikwan rimasunchik ¿Ima yachaykunawanmi papa muhuchayta ruranku? Chay yachayta qillqay.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Kunanqa hatun llaqtakunapi mikhuna waqaychaykunata riqsisunchik

Hatun llaqtakunapi runakuna, mikhunankuna waqaychanakupaq imaymanata ruranku.

Chaymi pachanchik mana qhillichanapaqqa kay mikhuykunata rantikuspa, ichaqa huk qupakunatawan rikuspa, mana pacha mamanchik sinchita unqunanpap q'upa huñuyta yachana.

Kay mikhuykunaq qaranqa, pachanchikpiqa kayhina unaypin chinkan.

kanman	Chinkan
Lastikukuna	Pachak phisqa chunka watapi
Purunkukuna	Iskay pachak watapi
Latakuna	Chunka phichqayuq watapi
Qispikuna	Tawa waranqa watapi
Raphikuna	Kimsa watapi

Yachachiqninchik aswanta willariwasunchik kay yachaykunamanta.

- ¿Imaynatataq musuq kawsaykuna, mikhuykuna waqaychaymanta pacha mamanchikta qhillichan?
- ¿Imakunatam q'upakunawan Pacha Mamanchik mana unqunanpaq ruranchik?
- **Ismuq mana ismuq q'upakunata kay siq'ipi hunt'apay.**

Ismuq q'upa	Mana ismuq q'upa
Raphikuna	Lastikukuna

- Kay mana ismuq q'upakunawan imaymana llamk'aykunatam rurariwaq, yachachikniykiwan rimay.

Ch'uñu, khaya, mallullu, muraya, tunta, ch'arki, ruray

Qasaqa runachakuspan ayllunchikman chayamun.

“Inti raymi killapiqa sut'itañana ayllukunaman qasaqa runachakuspa chayamun, punankunapiqa aswanta qasan pampakunaptaq pisinirayta ichaqa, chaymi runakunaqa anchata suyank, kurukunataq anchata llakikun. Kusikuyku imaraykuchus paymi ch'uñuta, ch'arkita, chalunata murayata, khayata ruraysiwanku, ichaqa allin p'istusqa q'uñi matikunata upyaspa suyakuyku. Kay kinraypiqa qasaqa chayamunallanpuni, aswanma pisita kunankunaqa qasapuchkan.

Willaq: Faustino Quispe Huamán Pitumarcamanta

Wasinchikpi tayta mamanchikwan awichunchikkunawan, qasamanta rimasunchik.

- ¿Imaynatataq allin qasa qasananta yachasunman?
- ¿Imaynatataq tayta mamanchik ch'arkita ruranku?
- ¿Ima aychamantataq ch'arkiri rurakun?
- ¿Ch'arkiwan chalunawan kikinchi kanku?
- ¿Ima aychawantataq chalunari rurakun?
- ¿Imaynatataq ch'arki ruraypiri qasa yanapawanchik?
- ¿Sichus man qasa kanmanchu chayri imataq kanman?

Wasipi tapukamusqanchikmanta rimasunchik.

- Yachaq masinchikkunawan huñukuspa, ch'arki, chaluna ruraymanta rimasunchik, tapumusqanchikta kay urapi qillqay:

¿Imaynatataq ch'arki rurakun?	¿Imaynatataq chaluna rurakun?

Qasawan ch'arki, chaluna ruraymanta

Chalunata ch`arkita ruranku aymuray, inti raymi, anta sitwa killakunapi, imaraykuchus qasa yanapakun kay rurayta, chaypaqqa manaraq uywata sipichkaspa, uywaman kukata akullichina winuta upyachina, chaymantapas Pacha Mamaman haywarikuna ñak`anapaq.

Wañuchinapaq uywaq kunka inti taytaq llusqsimunan kinrayman qhawachkaqtan tutallamanta wañuchina.

Chalunaqa rurakun uwiha aychamanta, wañusqata ch`utirquna, hinaspa kachiwan churana, huk llaqtapi 2 - 3 p`unchawta wasi ukhupi puñuchina, chaymanta qasawan qasachina. Pisimanta pisi ch`akichina. Ch'arkiqa rurakun: paqucha, llama, waka aychamanta, pisi pisimanta rurana, pisi kachillawan, hinaspataq qasachina, chaymantataq intipi ch'akichina.

Wasinchikpi tayta mamanchikta tapusunchik, qasawan chaluna, ch'arki ruraymanta.

¿Imakunatatataq kikinta ruranchik ch'arki, chaluna ruraypi?

¿Ima yachaykunataq ch'arki, chaluna ruraypiri kan?

- Kunanqa tayta mamaykiwan rimasqanchikmanhina, ura siq'ipi qillqay.

Ch'arki, chaluna ruraypi yachaykuna	
Ch'arki	Chaluna
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Qasamanta astawan yachasunchik

Puno suyupi sinchita chirichkan, chaymi uywakunapas anchata wañurqarichkan, hinallataq wawakunapas chhulliwán, ch'uhuwán unquyuchkanku. Hampikunatas, p'achakunatas Lima llaqtamanta anchata runamasinchikta khuyapayaspa apachimuchkanku.

- Aswampas yachaqta, hampina wasi llamk'aqkunatawan kay qasa kinraypi unquykunamanta willawananchikpaq mink'akamusunchik

Chay willawasqanchikta uyarispa aswanpas sapankaqta kaypi kamachikuykunata qillqarusuchik yachay wasinchikpitaq churakusunchik.

Qasamanta hampina wasipi llamk'aqkuna willawasqanchik.

.....

.....

.....

.....

.....

Qasamanta ayllupi yachaqkuna willawasqanchik

.....

.....

.....

.....

.....

**Pirqa qhataman hatun p'anqaman tukuchikpa k'askachisunchik
Hinaspa kayhina willakuykunata uyarillasuntaq**

Kunan kinraypiqa imayna tutaq qasasqanmanhina p'unchaw sinchita ruphay q`uñirichkan, chaysi runakunaqa sinchita ruphapakuchkan chayrakun ch'uhu, chhulli unquykunapas runakunata hap'ichkan. Hinallataqsi aycha qaratapas unquchinmansi sumpuchuyuq puriychik nispa.

- **Kay yachaykunata uyarispa ¿Imaynatam ch'uhumanta chhullimanta hampikusunman? Qillqana p'anqanchikpi qillqarusunchik.**

Inti raymi/ musuq wata Inti Taytaq raymin

Ñawpaq pachapiqa runakunaqa laqhayaq tutapis tiyarqankuman karqan chaysi Inti Taytanchik rikhurimuqtin ñawpa machulanchikkuna qaqa ukhuman, haykuspa wañupusqaku, chay qhipamanñas musuq kawsay inkakunawan qallarisqa, paykunaqa kawsayninmanta pacha Inti Taytanchiktaqa yupaychapusqaku, chayraykun sapa inti raymi killapi pacha mamachikmanta inti ayqiripuqtin mana ripunanpaq kimsa p'unchawpuni mana pipas ninata hap'ichikkuchu kimsa p'unchaq pacha paqariyta samisqa rurankunaqa inti taytata yupaychaqku, chay qhipanmanñan sapa inka willaq umata kamanchiq nina hap'ichinapaq. Kunankamapas achkha llaqtakunapin inti taytata yupaychaytaqa rurachkallanku, hatun llaqtakunapipas inti taytaq rayminta yupaychachkanku astawanraq chaninchachkanku.

Yachaqta Intimanta yachaykunata willanawanchikpaq mink'akamusunchik

- ¿Pitataq mink'akamusunman intimanta yachaykunata willanawanchikpaq, chaymanta llusqsimuyninta suyanapaq?
- Yachaqta sumaq sunquchikwan suyasunchik, chayamuqtintaq hawachapi muyupi tiyaspa willawasqanchikta uyarisunchik.
- Yuyaychakunanchikpaq allinta tapurikusunchik.

Inti Taytaqa qhipa p'unchawkunaman astawanmi ruphanqa, hinaspan ñuqanchik pachaman kutiykapusunchik, imaynachus ñawpa unaywatakunapiqa Inti Taytaqa anchata ruphasqa hinas runakuna mach'ay k'uchukunallapi tiyaq karqanchik, manaya ruphayta milliyta atispa qaqakunaman, pachaman haykupuspa hintilkunaman suq'a machukunaman ñawpanqchiqkuna tukupusqaku, chaymi mach'ay k'uchukunaqa, qaqa t'uqukunaqa phirun.

Kayhina willakuykunata tayta intimanta yachaq willawasunman, chayta qillqana p'anqaykipi qillqay.

Intiwan killawan tinkusqankumanta

Kay puriyinpin Inti tayta mayninpiqa Killa mamawan uyapura
tupanku, huk tupaymi Killa llusqimuchkan Intitaq chinkaykapuchkan,
chay qhawanakuypi puka q'illu k'anchayta k'anchachin ichaqa
huk ratulla, kay k'anchayqa mana sinchi allinchi, imaraykuchus
tutaqa mana ima ruraykunatapas ancha ruranchikchu chayrayku.

Ñawinchasunchik

Inti Tayta sumaq kawsayninchiqpiqa manan sapallanchu purin, aswampas
Killawan kуска, ichaqa huknin pañanta huknintaq lluq'inta, Inti Taytaqa
anchata kallpachawanchik, quñi yuyayta quwanchik, quñi makita
quwanchik, Killa Mamataq aswanpas yachaykunata mast'ariwanchik
chakra ruraykunapaq, runapura uywanakunapaq, uywanchikkuna
hampinapaq, ch'uyatam chaykunata willawanchik.

Kay tapukuynunaman kutichiychispa llamk'asunchik:

¿Imatam Inti Taytamanta yachanchik?

.....

¿Imanaqtin Inti llusqimunanta qhawaspas k'intukunchik, ch'allarikunchik ima?

.....

¿Imaynatam Inti q'uñiyin kay pachaman chayamuchkan?

.....

¿Imaraykutaq wasikunaq punkunta intiman qhawachkaqta rurakuchik?

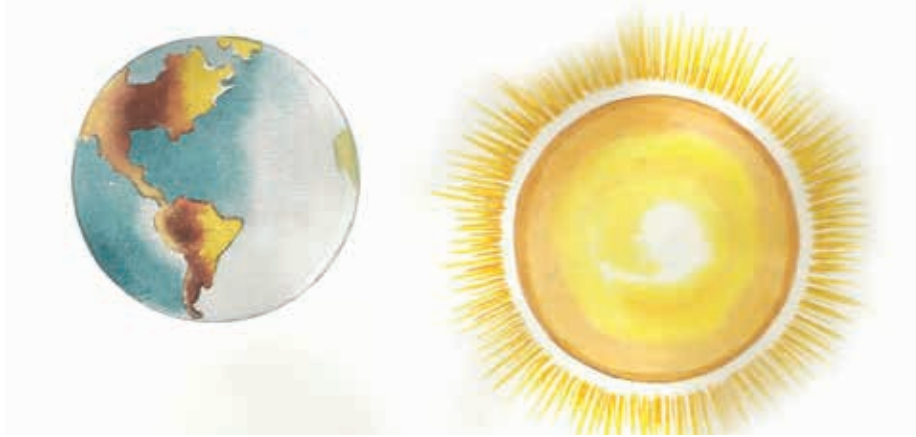
.....

Intimanta wak yachaykunata yachasunchik

Yachasqanchikman hinapas kay qhipa watakunaqa Intinchikqa anchatam rughapakamuchkan, chayta qhawarispam hatun llaqtapi tiyaq runakunaqa ancha llakisqam tarikuchkanku.

Kay siq'ita qhawasunchik.

Hatun llaqtakunapi runakunaqa kay Pacha Mamanchik unqusqanmanta anchata rimachkanku, ichaqa manataq chayta yuyaychakuchkanchikchu, aswanpas kay Intiqa pachanchikmanqa haykumuchkan pachapa pata llikanta t'uquta tarispa. Chay llikakunaq t'uquqa hatun llaqtakunaq fabrikankunawan, karrukunaq q'usninwan, ayllukunapa musuq kawsaymanta q'upa rurasqanchikmanta, chayraykun kay pachapi tiyaq runakuna allinta yuyaychakunanchik, chaypaqmi runapura qhawarikusunchik sumaq kawsayta ruraspa, pachata amañá qhillichanachu, manataq Intita huchachachkanachu, mana sunqunchikta qhawayukuspa.

Intimanta yachasqanchikta kay siq'ipi llamk'arisunchik

¿Imarayku Inti q'uñirichkan?	Pitaq, imaynatataq pacha llikatari aswanta t'uqukuchkan.	¿Imatam ruranachik Inti Tayta mana aswanta rughamunanpaq?

Yachachikninchikwan rimanakusunchik kay Intipa, Pachapa q'uñiriyinmanta astawan yacharinachiqaq.

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqanchikmanta:

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachay masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik.

1.-¿Ima suyukunan MERCOSUR nisqapi tarikun?

.....

2.-¿Ima llaqtakunamantaq Perú suyunchikri kaqnikunata apachin?

.....
.....

3.-Musuq tecnología nisqa mikhuykuna allin waqaychananpaq ¿Imaynataq mikhuykuna kanan?

.....

4.-Intiqa sapa p'unchaw astawan q'uñirichkan.

- a) Sinchi q'upa ruraqtinchik.
- ch) Runakuna allinta kawsaqtinku.
- h) Tiqsi muyu llika qataqnin t'uqukapuqtin.

5.-¿ Kay pachanchik mana astawan unqunanpaq imatam rurananchik?

- a) Q'upata ruranachik.
- ch) Kusikunachik.
- h) Pisi q'upata rurananchik.

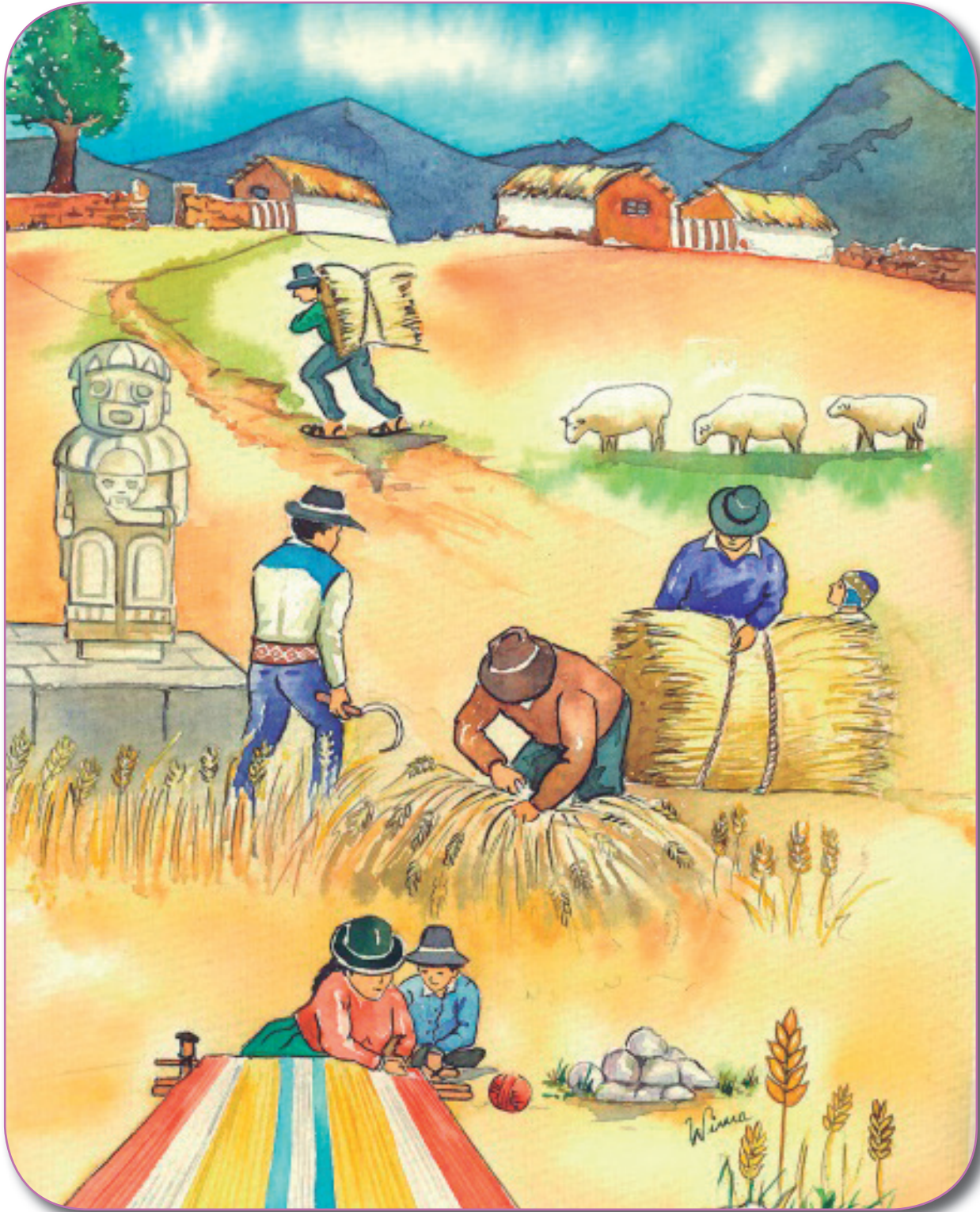

4

Perú suyunchikpa kawsayninkuna

T'AQA

Siwara uyway

Siwara waqaychay

Anta sitwa killapi llapan ch'aki mikhuykunata irayta tukuspa waqaychayman haykunchik, waqaychanapaqmi kan imaymana yachaykuna chay yachaykunawanmi ayllupi mikhuykunata waqaychanku. ¿Imaynatataq tayta mamayki siwarata waqaychanku?

Siwara wayrachiymán, waqaychayman purisunchik

¿Piqa tayta mamantaq siwara waqaychayta ayllupi rurachkan?
 ¿Siwara waqaychaqpa wasinta purisunchik siwara waqaychay yachaq?
 ¿Ima mikhuykunatataq siwaramanta ruranchik?
 Yanapakuy tumpa yachaqpa yachayninkunata yachaqamusunchik.

Yachamusqanchikta chaninchasunchik, yachayninchiktawan tupachispa.

- Yachay wasiman kutimuspa huñupi, siwara waqaychaymanta, huk yachay yachamusqanchiktawan qillqasunchik, siq'isunchik ima.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

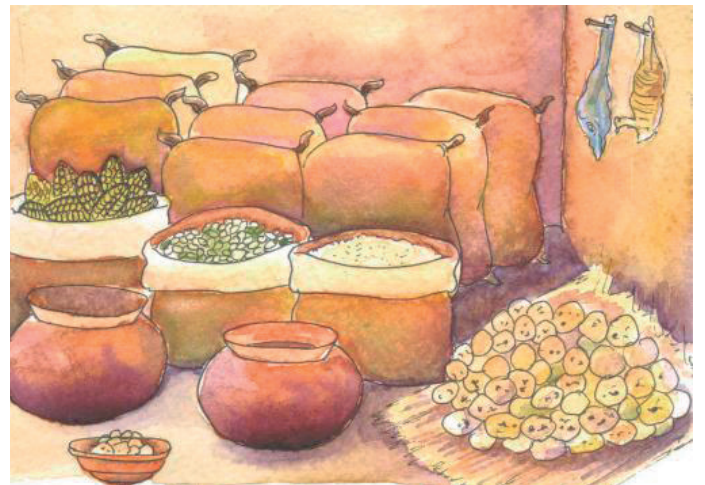
Siwara waqaychaymanta huk yachaykunatawan, kay qillqakunata ñawinchaspa yacharisunchik.

Siwarataqa llama willmawan rurasqa kustalpi waqaychanku, ichaqa kustalpaq siminta mana huk kinrayllamanchu churana, aswanpas mana simipura tupaqmi kanan, mana chayqa kustalkuna ripunankupaqmi rimanakunkuman, hinataq siwara utqhay tukurakapunman.

En: Señas y secretos de Crianza de la Vida: Chuyma Aru – Puno

Chakrata llamk`aspa imaymana yachaykunata yachaqanchik, chakrata huqarinchikhina allichachaqa siwarata akllana, sumaqta intiwan pampapi mast`arparispa ch`akichina, chay muhu kikin sayayñiyuqkama kananpaq. Siwara muhutaqa t`uru chatupi, mankakunapipas waqaychana, chaysi achkha killa waqaychakuyta atin.

Kunanqa, wasinchikpi awichunchikta tapusunchik taqi ruraykunamanta.

- ¿Imaynatam ayllunchikpi kay siwarata huk ch`aki mikhuykunatawan waqaychanchik?

.....
 .....

- Mana chayhinata waqaychasunman chayri ¿Imaynataq mikhuykuna kanman?

.....
 .....

- Hatun llaktakunapiri ¿Imaynatam kayhina mikhuykunata waqaychankuman?

.....

Wak llaqtakunapi ¿Imaynatataq siwarata waqaychanku?, chayta yacharisunchik

- Siwaraqa manam kay llaqtayuqchu wak karu llaqtamanta Africa nisqa sutiyuq llaqtamantaraq apamusqaku.
- Siwaras t'antataqa rikhurichimuq kasqa chaymantañas siwarataqa trigo llallirqapuq kasqa, siwaraqa allin kallpachakuq mikhuymi.

- Llaqtapiqa siwarataqa hatuchachaqa waqaychana wasipi waqaychanku plástico kustal siq'akunapi, huk kunataq wasipi muntuykuspa.
- Llaqta runakunaqa yuyaychakuspan qhawarin, siwaraqa yachay wasiman puriqwawakunapaqsinchi allin, yanapanmiyuyaykukuyta, yachachisqakunata, allin uyariyta ima.
- Siwara unu t'impuqa imaymana unquykunapaq allim.
- Siwarata huk kayhina mikhuynata hatun llaqtakunapiqa achkhata ruranku, qhatunallapaq, chaymi hatun waqaychana wasikunapi churarayachinku, qhatuq apanankukama.

Yachaq masinchikwan huñunakuspa llamk'asunchik.

Yachaq masinchikwan huñunakuspa kay yachaykunamanta astawan t'aqwirisunchik.

¿Maymantan yachay wasinchikman mikhuna hamuq apamuchkankuman?
Ñuqanchikpa yuyayninchikmanhina kay mikhuna chayamuqri ¿Imaynan kachkanman?

- **Kay tapukuykunaman hatun p'anqapi qillqaspa kutichiy.**

Away/ simp'ay

Awaypi yachaykuna

Anta sitwa killapi, mikhuykunata huqariyta tukuspa, ayllu runakuna awayta, wachkhakuna simp'ayta ima qallarinku. Awayta simp'ayta ruranku: kustalta, llikllata, chumpita, punchuta, ima wakin ayllukunapiqa wayitata ruranku, imaymana pallaynikunayuqтан ruranku.

Qam, ¿Ima ruraytam yachanki?

Away, simp'ay yachaqpa wasinta watukuq risunchik manahinataq awaqa yachay wasiman hamunanpaq mink'akamusunchik,

- ¿Pitan ayllunchikpi allin awaqa riqsinkichik?
- ¿Mayqinpa wasintataq risunman?
- Sumaq sunquyuqpunin mink'akuqqa rinachik
- Awaq rurasqanta tapupakusun, ama rurasqanta tatichik hinalla.

Huñunakuspa awaykunamanta rimasunchik

- Awaypi yachasqaykita qillqay.

Awaqpa Yachaynin

.....

.....

.....

.....

.....

Awaymanta yachay willakuykuna

Ayllukunapiqa intichaw p`unchawtaqa, nitaq tayta Santiago, San Andres, Santa Ines, Santa Bárbara raymi p`unchawkuna mana awanachu, imaraykuchus paykunaqa kanku illapayuq qasayuq, illapapas qasapas hap`iwasunman. Awasqanchik utqaylla thantarakapunman, chinkapunman ima. En: Señas y secretos de Crianza de la Vida: Chuyma Aru – Puno

Awaypi samaspa, mana awananchikta sapanta saqinachu, saqra awayta qallarinman, chayrayku hukta saqina, mana chaytaq huk rumita, kuchillutapas saqina runamanta sayaykunanpaq.

Manan phura killapi, awanachu imaraykuchus kay killaqa awasqakunata ruphan, chay awasqanchik mana unaychu nuqanchiswan takyanman.

Ñawpa awichunchikkunaqa ancha munaytan sapanka ayllupi awarqanku, llikllata, waytata, kustalta, unkhuñata, punchuta ima, hinallataq warak'ata, wachkhata simp'aranku, inkakunaq pachamantaraq.

Awaykunapiqa ancha munay pallaykunatam rurayku, kammi t'ikapas, mulapas, pata pallaykuna, ñawi, runa, kawallu, sapanka ayllukunan huk niray pallayniyuq.

Huñupi rimanakusunchik kay tapukuykunaman kutichispa

¿Ayllunchikpi awaqkuna kachkanchu?

¿Ima pallaykumatan aylluchikpi awanku?

¿Imaraykutaq mana awayta saqinachu?

Yachachiqninchikwan rimanakusunchik away yachananchikpaq, wachkha simp'anachikpaq ima.

Hatun llaqtakunapi rurasqa p'achakunamanta

Llaqtakunapi p'achakunaqa hukniray rurasqan, makinakunawan rurasqa, imaymana llimp'iyuq, qharipaq, warmipaq, wawakunapaq runakunaq munasqanmanhina akllakunapaq qhatukunapi tarikun, qullqiwán rantina.

• Kay siq'ikunata qhawaspá huñupi rimanakusunchik:

- ¿Imaynan ñawpa ayllu p'achanchik karqan?
- ¿Imaynatataq kunan p'achakuchkanchik?
- ¿Qanri imaynatataq p'achakuchkanki? ¿Imarayku?
- Rantiy p'achakunamantari ¿Imatam niwaq?

Kunanqa p'achakunamanta yachasqanchikta qillqana p'anqanchikpi qillqarqusunchik.

Perú suyupa raymin

Ñawpa ayllukuna: Pukara Tiwanaku Ayllu

28 p'unchaw, anta sitwa killapi Perú suyupa raymin, Perú suyupa ñawpaq sutichasqa kasqa Tawantin Suyu sutiwan, Tawantin Suyuq ñawpaqpiqa ñawpa ayllukuna karqanmi: Pukara, Tiwanaku, Wari sutikunayuq.

¿Aylluykipi ñawpa llaqtata riqsinkichu?

¿Pikunataq chaypiri tiyarqanku?

Ayllunchikpi, ñawpa wasikuna, llaktakuna watukuq risunchik.

- Ñawpaqta yachachiqninchikwan, ayllupi yachaqwan allinta rimanakusunchik ñawpanchikkunaq llaqtanman, wasinman watukuq rinanchikpas.
- Hinallataq chay chiqaskunaman rinapaqqa anqusuta ruraspa siminchakuna, (lischkata mañakuspa).
- Kikinman chayaruspaña ancha manchakuyniyuq puriykachana.
- Mana riyta atisuman chayqa vidiyukunapipas atisunmanmi qhawayta.

Qhawasqanchik llaqtakunamanta qillqasunchik

Ñawpa llaqtakuna wasipi tiyaqkunamanta willakuy

.....

.....

.....

.....

Ñawpa llaqtakunamanta, ñawpa kawsaq runakunamanta yachaykuna.

Pukara Aylluq Kawsaynin

Pukara llaqtaqa, Puno suyu hap'iypi tarikun, paykunaqa tiyarqanku chaypi manaraq Tawantin Suyu llaqta paqarimuchkaqtinmi, kay yachaytarpu Pukaran karqan, kay Perú suyunchikpi ñawpaq rikhuriq, kawsarqankutaqsi iskay waranqa wata kuraqta. Chakra mikhuykunatapas uywasqaku

papata, uqata, ullukuta, isañuta, kiwnata, qañiwata ima, waru warukunapi, quchakunapi, pata patakunapi ima, uywakunatapas uywasqaku llamata, paquchata, chaypaqqa uqhupi uywayta yachasqaku. Chaymantapas sañukunata t'uruwan rurasqaku, chaypi imaymana kawsayninkuta llimp'isqaku. Yachay tarpu Pukara runakunaq yawar masinkunaqa manan Pukara llaqtallapichu tiyasqaku, aswanpas tiyallaqkutaqsi Qusqu suyu ayllukunapi: Willille, Liwitakapi, Chumpi Willaspi, Chincerupi ima, kay Pukara runakunaqa PUKINA simita rimasqaku.

Tiwanaku aylluq kawsaynin

Manaraq Tawantin Suyu paqarimuchkaqtin, kay suyupiqqa kawsaq kasqa yachaytarpu Tiwanaku, Titi Qaqa mama quchaq qayllanpi kawsasqaku, La Paz llaqta chawpinpin hatun wak'akunawan rimana wasi, Inti taytaq punkun nisqa, manchana wasi, chaymatapachas ch'iqirisqa hinantin ayllukunaman: Chile, Bolivia, Perú suyuman

ima. Tiwanakuq kawsaynin phasmikun kimsa mit'api: Hallka mit'a, llaqta mit'a, Wiñay mit'a. Kay kimsantin mit'akuna ukhupi llaqtakunata paqarichisqaku; chay kunan kachkan Qalzasaya, Pumapunku, Akapana, chaymantapis hatun inti q punkun ima. Tiwanakuqa karu suyukunaman chayaspa allintapuni yanaparqan: Churajon Ariqhipa llaqtapi, Wari Ayak`uchú llaqtapi. Kawsasqaku 500 wataman chayaqta, ichaqa huch'uyllamanta urmaykuyta qallariqtin, huk huñu mallkukuna ripusqaku Urupampa yunka suyuman, chaypi llank'ayta qallarispas Tawantin Suyu llaqtata paqarichiqsi kanman karqan, chaymantapas Mallku Qhapaq, Mama Aklla, Ayarpa wayqinkuna ima millakuyta.

En: *Etnohistoria del altiplano de Puno*: Juan Palao Berastain. Pag. 17 -28

Wari ayllumanta yachachiqninchikta tapusunchik.

1. ¿Pikunataq karqan Warikunari? .....
2. ¿Maypitaq Warikunari kawsarqanku? .....
3. ¿Maykamataq Wari aylluri wiñarqan?.....
4. ¿Imakunataq kawsanankupaqri ruraraqanku? .....

Yachaq masinchikwan huñunakusunchik, llaqtanchikpa kawsayninta hunt'achisunchik

Llaqtaypa kawsaynin

Llaqtaypa sutin:

.....

Sutinqa paqarimusqa:

.....

.....

¿Imarayku chay sutita churasqaku?

.....

.....

Ñawpa kawsaq runakuna ¿Imaynantam ayllunchikman chayamusqaku?

.....

.....

¿Pikunataq ñawpa unay ayllunchikkunaman, llaqtanchikunaman sutinkunatari churanman karqan?

.....

.....

.....

.....

Perú suyuq mit'a mit'api kawsasqan

Tawantin Suyu ancha allinta sumaqta puririrqan t'ikarirqan, kawsarqanku allin kawsaypi, chayllamansi Españamanta Francisco Pizarro, Diego de Almagro, Hernando de Luque ima, kay suyunchikman chayarqamusqaku, kay awqa sunqu runakunan Tawantin Suyupi kawsaq awichunchikkunata ñakariyman apaykusqaku, Atawallpa inka taytanchiktapas q'utuspa sipisqaku, chay pachamantas Tawantin Suyu runakuna sinchi awqanakuymán haykusqa, qispiyñinta machkaspá, España llaqtamanta t'aqakapusun nispa. Ichaqa sinchi wañuywanmi qispiyta tarirqanchik.

Kaymi Perú suyuq kawsaynin mit'api t'aqasqa, chayta qhawarisunchik.									
Perú suyupi ñawpa runakuna Ukhurimusqan	Chakra llamk'ay ukhurimusqan	Yachay tarpuq chawpinpa ukhurimusqan	Yachay tarpuq aylukunapi ukhurimusqan (Pukara, Tiwanaku, wak kunapiwan)	Yachaytarpuq Wari ukhurimusqan	Ayllukunapi kamachikuqkunaraq Ukhurimusqan (Chanka, wanka wak kunapiwan)	Hatun Tawantin Suyu paqarisqan	Españolkunaraq Tawantin Suyu tarisqan, ñak'ariyman ,awqa-nakuyman haykusqan	Tawantin Suyu, Perú suyu qispiqan	Kunan p'unchaykuna Perú suyuq kawsaynin
20 000 wata	10 000 wata	900 wata	0 wata	700 wata	1 200 wata	1 500 wata	1 532 wata	1 821 wata	2 013 wata
Jesucristo ñawpaqman				Jesucristo qhipanman					

- **Kay willakuykunawan yanapakuspa kay s'iqipi hunt'achisunchik.**

¿Imaynam kanman karan ñawpa machulanchikkuna?	¿Imaynam karanchik Españulkuna chayarqamuqñin?	Kunan kawsaypiri ¿Imaynam kachkachik?

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqaykimanta:

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachay masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik:

1. ¿Ima llaqtamantataq siwaratari apamusqaku?
  - a) España llaqtamanta.
  - ch) Estados Unidos llaqtamanta.
  - h) Africa llaqtamanta.
  - k) Chile llaqtamanta.

2. P'acha rantiy ¿Ima unquykunatatataq kurkunchikman qatiykuwanchik?

.....

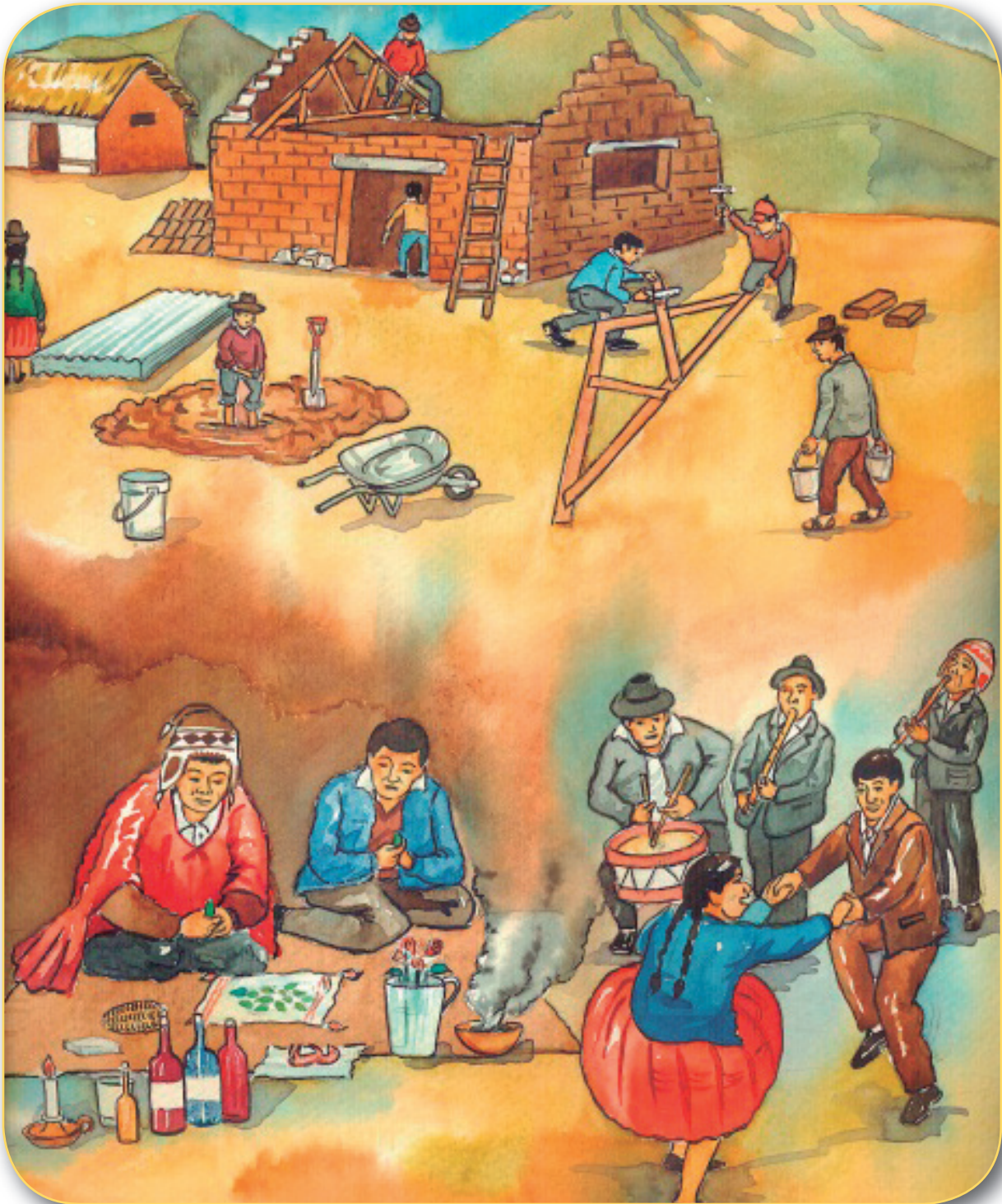
.....

3. ¿Ima suyupitaq Pukara ayllu runakunari kawsarqankuri?

a) Qusqu	ch) Puno
h) Bolivia	k) Abancay

4. ¿España llaqtamantari pikunataq chayamusqa, tawantinsuyupi kawsaq inka awichunchik ñakarichiq, sarunchaq imari?
  - a) Tupaq Amaru, Micaela Bastidas
  - ch) José de San Martín, Simón Bolívar, José Olaya.
  - h) Francisco Pizarro, Diego de Almagro, Hernando de Luque.
  - k) Pedro Vilcapaza, Francisco de Zela, Mariano Melgar.

5

T'AQA

Pacha Mamanchikman haywarikusunchik

Pacha Mamanchikman haywakuy

Pacha Mamanchikpa paqunkuna.

Qhapaq sitwa killapi pacha mamanchikpa p'unchawnin qallarín, chay p'unchawmi Pacha Mamanchikman anqusuta haywanku. Pacha Mamanchikqa kunan killaqa watantin uywasqanchikmanta ancha sayk'usqa tarikun, chaymi anqusuta runakuna haywanku.

¿Pikunataq pacha mamamanri haywakuytari ruranku?

Pacha Mamanchikman, apunchikkunaman haywarikusunchik.

- Ñawpaqtaqa haywakuy yachaqtaraq ayllunchikpi maskarikamusunchik.
- Paymi willamuwasunchik ima p'unchaw haywarikuq puririnanchikpaq, ¿Imakuna kanan? Iliwta willawasuchik.
- Haywakuna p'unchawta, llapallanchik puririsuchik, sumaqta yachachiqninchikwan paquq nisqanmanhina kamachinakuspa.
- Karu niray apuman rina kaptinqa, tayta mamanchikpuwanmi risunman.
- Haywakuyta tukuspa quqawapusunchik.
- Paquta tapurikusunchik:

¿Imarayku kay killapi Pacha Mamaman haywarikuna?

¿Imanaqtinmi kay killa qallariy p'unchawkuna, mana urqukunata wichanachu nitaq qhawanachu?

Llamk'asunchik:

Huñupi paquq willawasqanchikta, qhawamusqanchikta, yachasqanchikmantawan rimanakuspa qillqasunchik.

¿Imakunawanmi Pacha Mamata haywakunchik?	¿Imarayku chay mikhuykunawanri haywakunchik?

Pacha Mamapa paqunkuna, yachaqninkuna, hampiqninkuna

Ayllu runakuna imaymanapaq makiyuq kanchik, wakin haywakuy ruraq, wakin hampiq, wakin yachachikuq, ichaqa kay runakunaqa mana yanqallamantachu paqarimun wak'akunaq akllarisqanmi kanku, wakinmi chikchi wak'aq hap'isqan, wakintaq Pacha Mamaq apunkunaq akllarisqan, kay sutikunawanmi riqsinku; Paqu, Yachayniyuq, Hampiq ima.

PAQU.- Paquqa wak'akunaq akllarisqanmi, payqa haywarikuykunata sumaq kawsaypaq ruran. Apunchikkunamanta Pacha Mamanchikmanta wahakun, paquqa manan aylluq akllasqanchu, aswanpas apunchikkunaq akllarisqanmi ninku.

YACHAYNIYUQ.- Lliwmi ayllukunapiqa yachayniyuq kanchik, ayllukunapiqa runakunaqa hatunmanta huch'uykama ima ruraytapas yachanchikpuni, wakinmi away yachaq, wakinmi tarpuy yachaq, wakinmi wayk'uy yachaq, hinalltaq ayllu kawsayninchikpiqa yachaqqa manan runaqlachu, sach'akunapas yachan, uywakunapas yachan, mayupas yachan.

HAMPIQ.- Ayllukunapiqa qurakunawan, makillanwan, anqusuwan hampiq, chay hampiqqa kanmi, tullu hampiq, animu wahaq, qhaquq, ayllukunapi hampiqkunaqa kkillanmi makiyuq rikhurin.

Tayta mamanchikwan rimasunchik, hinaspa kay tapukuykunata paykunawan kuska kutichisunchik.

Pacha Mamanchikmanta yachaykuna	
<p>1.-¿ Imataq Pacha Mamari?</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	<p>2.-¿Imaraykutaq Pacha Mamanchikmanri haywakunchik?</p> <p>.....</p> <p>.....</p>
<p>3. ¿Imakunatam Pacha Mamanchikmanri haywana?</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>.....</p>	

Llaqtakunapi runakuna Pacha Mamawan kawsaynin

Pacha Mama phiñarikun hinaqa imaymana sasa kawsaykuna hamun, pacha khununuy, pacha sinchita kuyuyta qallarín. Pacha sinchi kuyuqñin runakuna wañuyta atisunman. Chaypaqmi ñawpaqmantaña imakuna rurayta yachaqana ima llakipas chayamuqñin chaninchananchikpaq.

Pacha sinchi kuyuytaq yachananchik		
Manaraq pacha kuyuqñin	Pacha kuyuqñin	Pacha kuyuyta tukuqñin
Huk hampi churanata kamariy. 	Susihuwan runamasiykiman willay. 	K'irisqakunata yanapay hampina wasiman apay.
Kachkanchus linterna musuq pilayuq, chayta qhawarinallapuni. 	Huch'uchachaqa irqikunata, machurunakunata ima yanapay. 	Tuta kaqñin linternallawan k'anchakuy, ama luzta hap'ichiychu.
Kichana allin wichq'ayta yachanayki. 	Wichanata ama phawaspalla uraykuy. 	Wayraman rimana wasimanta willakuykunata uyariy.
Ch'ikukunata allinman k'achkachiy. 	Allin k'uchukunapi churakuy. 	Wasiman kutiykapunapaq, suyayraq pacha kuyuyta kutirpayninta.
Mana kananchu urmachikuqkuna purinakunapi. 	Pisimanta pisi hawaman llusqiy. 	

Kunanqa kimsa kamachikuyllata pacha kuyuqñin kamachinapaq qillqasunchik:

Pacha kuyuqñin kamachikuykuna

.....

.....

.....

Hayk'aqpas pacha sinchi kuyuqtin kayhinatam yuyachakunanchik

<p>Yachachiqta allinta uyarisunchik.</p> 	<p>Sichus yachachiq niwanchik, amaraq lluqsisunchu nispa hinaqa, mesaq waqtampi pakakusunchik.</p>
<p>Mana hinataq, tiyaspa churakuspa, iskaynin makinchikta much'uman churakuspa, umanchikta, uyanchikta ima amachakusunchik.</p> 	<p>Yachachiq hawaman lluqsisunniqtin, lliw imaykitapas saqispa lluqsiy, ama phawaspa. Ch'ikuq nisqanmanhina.</p>
<p>Zona de seguridad nisqa muyu ch'ikusqapi churakuy, willakuykunata uyariy.</p> 	<p>Kay siq'ikunata qhawayta yachananchik.</p>

- Pacha Mamanchikwan sumaqta kawsakusunman chayqa, manapascha payqa kuyuchkanmanchu, kay yachaykunata tayta mamanchikwan rimaramusunchik.
- Kayhina pacha kuyuyman chiqaschakusqanta vidiyupi qhawasunchik astawan yuyaychakunanchikpaq.

Kasarakuy/masachakuy/ sawachakuy

Kasarakuy p'unchawpi yachaykuna

Qhapaq sitwa q'uñi killan, chaymi astawan kay killapi runakunaqa kasarakuyman haykunku. Chay kasarakuytan, wakinqa ninku masachakuy nispa, wakintaq ñawpa rimaypitaq sawanakuy nispa.

Kasarakuy p'unchawpiqa imaymana yachaykunam, chayqa nisunmami kasarakuy pas yachaypaqmi, chay yachaykunaqa achkhan kan:

¿Imatataq kasarakuy manta uyarinki, yachankiri?

Ayllunchikpi kuraq taytata, mamatawan mink'akamusunchik

imaynatas paykuna kasarakuranku chay willanawanchikpaq.

- Ñuqanchikta liw willawasqanchikta allinta uyarisunchik.
- Willawasqanchik manta rimanakusuchik imaynan kay ayllunchikpi kasarakuy kachkan, ñawpa hinaraqchu, icha imaynachu.
- Ñuqanchik kasarakuy manta imakuna yachasqanchik manta willakusunman.

Kasarakuy manta astawan chaninchasunchik.

kasarakuy manta yachaykuna qillqasunchik	
¿Ima mikhuykunan kasarakuy pi kan?	¿Imayna p'achawan kasarakun ku? ....

Kasarakuyman yachaykunata, astawan yachasunchik

- Qhari warmi purichkanku kasarakuqhina chikchin sinchita, chayqa ninku qarichus warmichus wañunqa nispa.
- Kasarakuq wasinta ripuchkan hina allqu ñawpaqninta t'aqan, ninku chay kasarakuy kawsanqa allqu kawsayta, t'aqanakuyman chayanqa.
- Kasarakuy p'unchay mikhunakuna puquykapun, niwanchik allin kanqa nispa, chay masachakuqkuna allin kawsayta kawsanqa.
- Kasarakuq warmi p'achanta huk p'achawan churakuq rispa, mana utqaychu kutimun ninku chay warmi wawayuq kaspam mana ratuchu wawanta walthanqa.

Kasaray raymipi qirukuna, botella ima p'akikun niwanchik chay qhari warmi ch'aqwaspa awqanakuyipi kawsanqaku.

Kasarakuq purisqanpi qhari michk'an, niwanchik chay kasarakuq t'aqanakuyman chayanqa nispa.

Llamk'asunchik:

Tayta mamanchikta tapukamusunchik kay ñawinchasqapi yachasqanchikta hinaspataq wak yachaykunata willachikusunchik.

- ¿Ima raykutaq runa ayllunchikpi kasarakun?
- ¿Ayllunchikpiri runapurarallaku kasaran icha pikunapiwanchu?

Chaykunata kaypi qillqay:

Kasarakuy

.....

.....

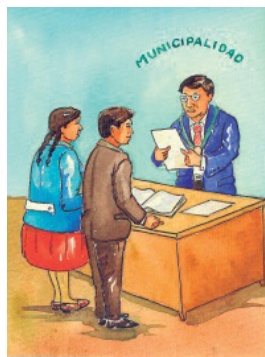
.....

.....

Kasarakuy, masachakuymanta astwan yacharisun

Iskay t'aqan kasarakuykunaqa: civil, religioso sutiyuqkuna

¿Imatataq sapanka siq`ipi rikunchik?

Tayta kuraq kasarachisqanri ¿Imamanta kasarakuytaqri?

Llaqta taytaq kasarachisqari ¿Imamanta kasarakuytaqri?

¿Kikinchi iglesiamanta, municipalidadmanta kasarakuyri?

¿Hayk'a watayuqtaq kana kasarakunapaqri?

Kasarakuypiqa huk qhari warmiwan kawsanankupaq huñukun, ichaqa pasaqpaq wañuyllaña t'aqananpaq, chaymi kawsananku yanapanakuspa, khuyanakuspa, manchanakuspa ima.

Yachachiqninchik kasarakuymanta astawan willawasunchik

¿Imaynatataq kasarakuypiri qhari warmi kawsananri?

Tawa yuyaykunata masachakuq, kasarakuy allin kawsananpaq qillqasunchik.

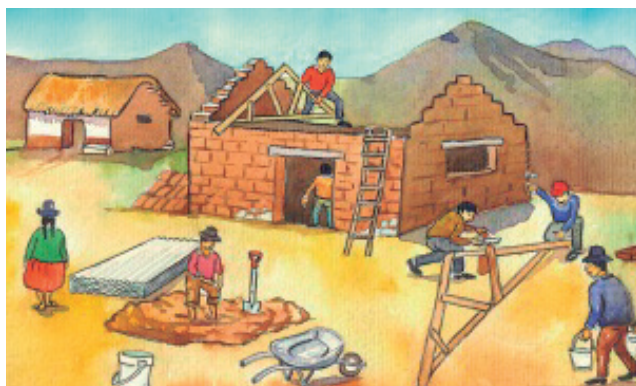
1. ....
2. ....
3. ....
4. ....

Ichaqa ayllukunapiqa manam runallachu kasaran, uywatapas, unutupas, runakuna qhachunchachikpa kasarachinchik, takiyuspa, tusuyuspa sumaqta pusakamunchik para chayananpaq, mikhuyninchik miranapaq ima.

¿Ayllunchikpi kayhina kasarakuykuna kanchu? Tapurikamuy.

Wasichakuy

Wasichay wasi qatay

Qhapaq sitwa killapi ayllu runakunaqa chakra huqariyta tukuspanku, mikhunakuna, Pacha Mama ima samachkaqtin, wasichakuyta ruranku, wasichakuypi imaymana yachaykunan kan.

¿Yachankichu wasichakuypi yachaykunatari?

Wasichakuqman watukuq risunchik.

- Wasichakuqpata risunchik, yanapasunchik ichaqa yachaykunata qhawamusunchik.
  - Wasichakuqta, yanapakuqtapas mink'arikamusun astawan willarinawanchikpas kay tapukuykunaman kutichinawanchikpas.
1. ¿Ayllunchikpiri ichhuwan qatasqa wasita rurachkankuraqchu?
¿Imawantaq wasita wasichanku kunan mit'akunapiri?
  2. ¿Ima yachaykunataq ichhuwanpas, tihawanpas, kalaminawanpas wasi wasichana paqri kan?
  3. ¿Wasichay qallarinaq imatataq ñawpaqta ruranku?

Wasichakuymanta qhawamusqanchikmanta rimasunchik

Huñukusunchik yachaqa masinchikkunawan, wasichakuymanta yachamusqanchikta rimasunchik, Chaymanta uray siq`ipi qillqay:

Wasichakuy	¿Imaynataq kaykunawan wasichasqa wasiri?
Ichhuwan	
kaliminawan	
Tihawan	

Yachaykunata ñawinchaspa wasichakuymanta astawan yachasunchik.

Wasichakuy p'unchaw
qallarinaq, chayarqamun
ñawpaqta huk qhari chayqa,
niwanchis chay wasichakuy
mana sasallawan tukukunqa.

Wasichakuypi mana mikhuna
puchunchu, mana taripanchu,
niwanchik chay wasipi imapas
manallapuni kanqachu.

- Ayllukunapiqa wasichakuyqa mana yanqa ruraychu, qhari warmi wawakunantin tiyananpaq ruranku, chay wasin chiriqtin, q'uñiqtin, allin kawsaypi uywawasun, kusikuypi, llapalla yanapanakuspa.
- Wasichakunaqa qhapaq sitwa killapi ruranku, allin p'uchawpi quyllur chaw, ch'aska chaw, k'uychi chaw p'unchawkunapi, wasichakunku allinta uywanawanchikpaq, utqhay wasichakuy tukukunanpaq.
- Wasichakuypi chikchin hina niwanchik, huk wasiyuq unquykunqa nispa mana hinataq wasipi mana kanqachu munanakuy.
- Wasichakuypa haywakuqan sumaq yuraqta qunuyipi sansa tukupun chayqa niwanchik, allinmi kanqa nispa, ichaqa yana kaqtin niwanchik mana allinchi, llakikuykuna kanqa nispa.

Wasipi tayta mamaykichiktapas yachaqtapas tapumusunchik

Wasichakuypi kan: simintu tiyachiy, wasi qatay, punku kichay, musuq wasiman haykuy. ¿Imaynataq chaykunari?

Chayta uray siq'ipi qillqasunchik.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Imaymana rikch'aq wasikunamanta rimasunchik

Tawa chunka wata ñawpaqpiqa, ichhuwan qatasqa wasiqa karqan, kunanqa pisi runallañan ichhuwan rurachkanku, sasa ruray, sapa wata tikray/ripahana nispa. Kunan kinraykunaqa ayllukunapiqa imaymana rikch'aq wasikunatam rurapuchkanku. Hinallataq hatun llaqtakunapiqa wasikunaqa aswanpas simintumantakama rurasqa, hanaq Pachaman aypaq hinaraq. Runakunaqa munasqankumanhinan wasita rurakunku.

**Wasinchikpi tayta mamanchikwanpas, awichunchikwanpas rimasunchik.
¿Imayna wasipitaq qanri tiyayta munawaq? ¿Imarayku?**

Wasikunamanta yuyaykuna

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Wasipi tayta mamanchikwan, waqmanta rimarqamullasuntaq, kasarakuykuna, wasichakuykunata aynipichu ¿Imaynatachu rurachkanchik?

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqanchikmanta:

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachay masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik:

1. ¿Imakunatatataq pacha sinchi kuyuqtin rurananchik? Qillqay kimsa rurayta:

- 1) .....
- 2) .....
- 3) .....

2. ¿Imaynatataq masachakuqkunari kawsananku?

- a) Phiñakuspa, k'amikuspa, puñuspa.
- ch) Yanapanakuspa, khuyanakuspa, manchanakuspa.
- h) Llamk'aspa, mana llamk'aspa, mikhuspa.
- i) Maqanakuspa, tususpa, puñuspa.

3. ¿Ima unquytataq ladrillomanta wasi churawasunman?

.....

4. Yachay wasipi ¿Ima ch'ikukunataq kan pacha kuyuqtin allin ruranapaq? Chaymanta siq'isunchik:

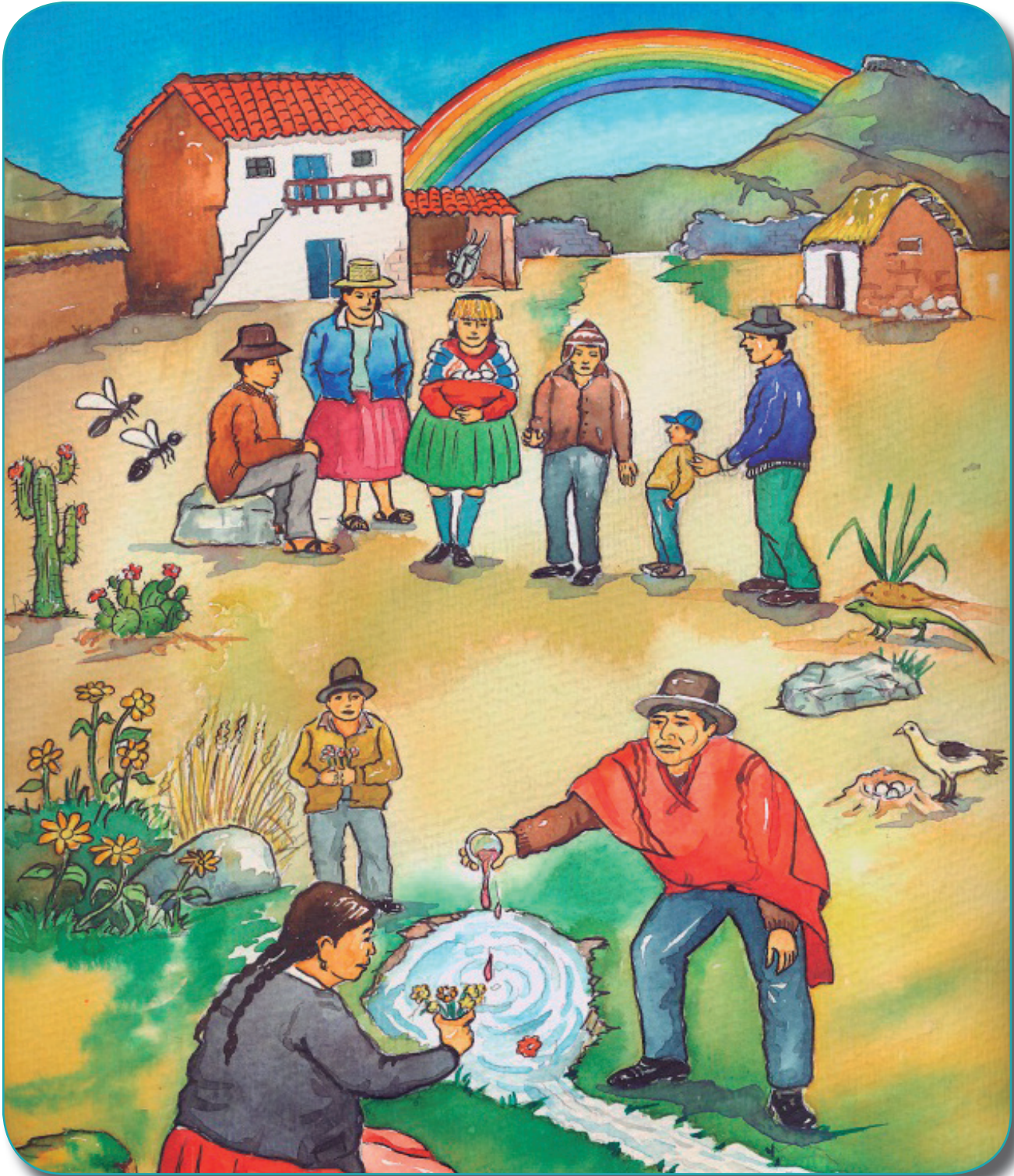

T'AQA

Kawsayninchikkunata Ilanllarichisunchik

Unu/yaku raymichay

Unuwan/yakuwan sumaqpi kawsay mana unquykuna muchuykuna kananpaq.

Quya raymi killapi unu mamata raymichanku. Ayllu runakunapaqqa unuqa kawsayniyuqmi, unuqa apunchikkunaq uywakusqanmi. Chaymi unutaqa yupaychaspa runakuna qhawanku.

¿Imaynatataq unu mamawan sumaqta uywanakusunman?

- Unutaqa yarqallantaqmi chayrayku huk haywarikuyta ruraspa mikhuchina huk llaqtakunapiqa unuta sumaqta takiykunawan t'ikachanku, tusuchinku ima, runatahina pusanku.
- Unuwan allin kawsayqa yachaypaqmi.

Yachaqwan purimuspa ayllunchikpi unumanta tapumusunchik.

Yarqha pichayman, yarqha hasp'iyman, yarqha phaynaman risunmanmi.

¿Pikunataq ayllunchikpi unu uywaymanta allinta willawasunman?

¿Yachaqpaq wasinpichu unumanta rimamusun, icha puky patatachu purisunman? ¿Imatataq aparikusunmanri? ¿Imakunataq tapukamusunri?

¿Maykunapitaq ayllunchikpi unuri kan? ¿Mana unu kanmanchu chayri imataq kanman?

Yachaq wasiman kutimuspañataq

Yachaq masinchikwan huñukusunchik, unumanta yachamusqanchikmanta rimanakusunchik. Chaymanta kay uray siq'ita hunt'achisuchik:

¿Imaynatataq ayllunchikpi unukunari? Misk'ichu, q'apayniyuqchu chaymanta qillqasunchik.		
Puhu unu		
Mayu unu		
Para unu		

Unuwan sumaqpi kawsaymanta astawan yachasunchik

- Pukyumantaqa manan hayk'aqpas unutaqa yana qhisti mankawan wisinachu, imaraykuchus unu karuta ripunman, hina pukyu ch'akipunman.
- Pukyupi unu yapakunanpaq, tukuy sunquwan raymichana, chaymantapas "mikhunanta" haywarina, ahinatam pukyukuna unuta yapamun mana unu ch'akiypi kananpaq.

- Manam unumanqa hayk'aqpas hisp'aykunachu, imaraykuchus huk kawsaypi, wak'akuna unuta hisp'aymanta t'aqay niwasunman, mana atikuqtintaq nuqanchik ñak'arisanman.

- Ayllukunapiqa unuqa runahinam, chayrayku mana chiqninachu nitaq mana allin kawsayta unuwan kawsanachu, imaraykuchus chay unuqa wak ayllukunamanmi ripunman, hinataq unu ch'akipunman.

Wasinchikpi tayta mamanchikta tapusunchik ima yuyaykunawan unuta uywana.

Unu uywaymanta tayta mamanchik, ¿Ima yachaykunatataq yachanri?

Kunanqa tayta mamanchikwan rimasqanchikimanhina huk yachayta qillqasunchik.

.....

.....

.....

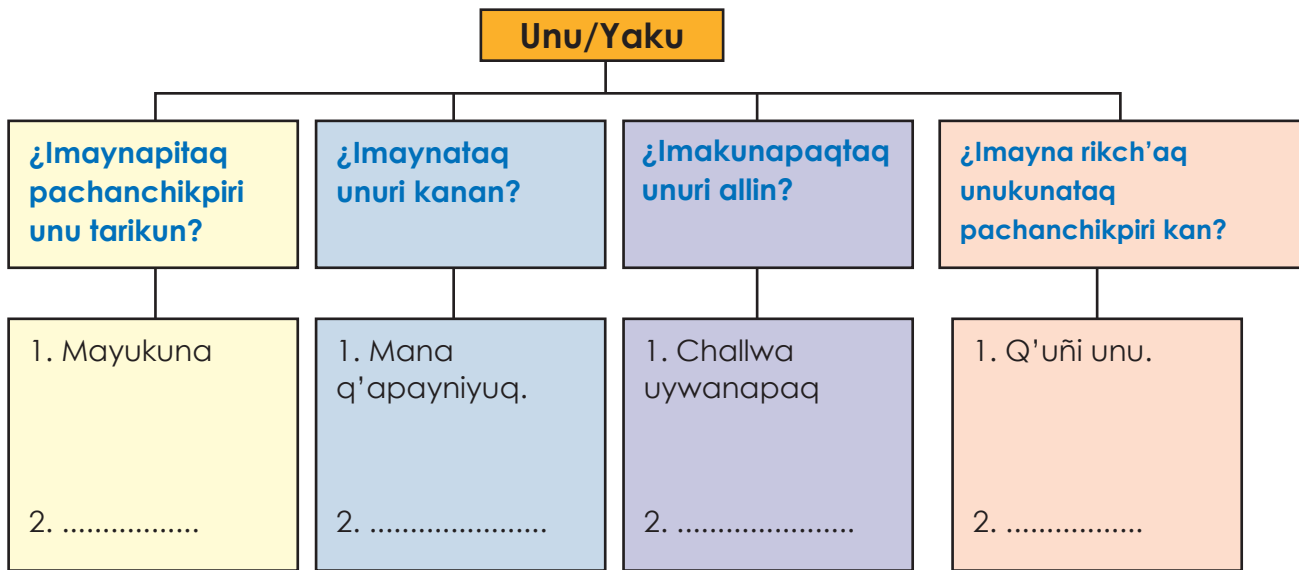
.....

.....

Llaqtapi unumanta yachaykunata qhawarisunchik

Huk llaqtakunapiqa unuqa qurhina qhawasqan, lliw runakunan ancha sunquwan unutaqa qhawarichkanku, hinapas llaqtakunapi upyana unuqa astawanmi pisiyapuchkan. Aswanpas llaqta mayukunan ancha qhillichasqa kachkan, ichaqa pisimanta pisi runakunaga ñan yuyaychakuchkanña, kay ununchik qhawarinanchikpaq. Hatun llaqtakunapiqa, wakin ayllukunapipas unutaqa tupachikuchkanku aypasqanmanhinallan, manañan ñawpa hinachu unuqa achkha kaq.

Yachachiqniykiwan kuchka, uray siq'ita hunt'achisunchik.

Yachaq masintin huñukuspa rimasunchik llaqtapi unu uywaymanta

- Kunantaq tawa kamachikuyta llaqtapi allin unu uywanapaq qillqasunchik:

- .....
- .....
- .....
- .....

Kay kamachikuykunata ayllunchikpi runakuna ñawinchañanpaq hatun p'anqaman churaspa k'askachimusunchik.

Tarpuypaq pacha qhaway

Ima p'unchawpi tarpunapaq
allin pacha qhawariy.

Tarpuy killapi, ayllupi kawsaq runakunaqa manaraq pacha paqariyta sayarinku, hinaspam ch'askakunawan, urpikunawan, sallqa uywakunawan, llapan Pacha Mamapi tiyaqwan chakra llamk'anankupaq rimanakunku. ¿Qanri Pacha Mamapi kawsaqqunawan rimayta yachankichu?

Ayllunchikpi tarpuypaq pachata, sach'akunata, uywakunata qhawariq purimusunchik.

Tayta mamanchikwan purisunchik tarpuypaq pacha qhaway yachaq.

Uyarisunchik willawasqanchikta, yachayninchikwan tupachisunchik.

Tarpuy killapi, ayllunchikpi ¿Ima yachaykunataq tarpunapaq kan?

¿Ima tapukuykunatataq tapukusun pacha qhawaypiri?

¿Ima yachakunatataq astawanri yachayta munanchikri?

¿Ima mit'apitaq aswan allinri pacha qhawayri atikun?

Tarpunapaq yachaykunata yachaq masinchikkunawan rimasunchik

Yachaq masinchikwan huñunakuspa pacha qhawaypi. yachaykuna yachamusqanchikmanta rimasunchik, hinaspa uray siq'ita hunt'achiy.

Willakuqkuna	¿Imanwantaq willawanchik?
Aya maych'a	Willawanchik t'ikanwan, allinta t'ikaqtinqa allin watapaq.

Tarpuy paq yachaykunata astawan ch'uyanchasunchik

- Yana kisata sichus qasa qasarqun chayqa papata qasanqa niwanchis, achkhata t'ikaqtin papa wata kananpaq.

- Virgenkunaq, santokunaq raymin p'unhawpi phuyuta qhawana, raymi p'unhawpi phuyu phuyumun allin para wata kananpaq.

- Papa muhu ch'aran phinapi tarikun, para wata kananpaq, papa muhu tarpusqanchik wachupi hump'in, allin wata papa tarpusqanchispaq.

- Kukachanchikpas yachanmi. Tarpuy qallarina paq kuka akulliypi, michk'i kaqtin allinpaq, haya kaqtintaq mana allinpaq.

Tayta mamanchikta tarpunapaq yachaykunata tapumisunchik.

Papa tarpunapaq yachaykunata qillqasunchik:

.....

.....

.....

.....

.....

Llaqtakunapi pacha qhawaymanta yachaykuna

Llaqtapiqa SENAMHI wasipi llamk'aqkuna willawanchik imaynas p'unchaykuna kanqa, paranqachus, icha ch'akiringachus chayta, ichaqa manan atinkuchu imaynas kanqa hamuq watata chay watuyta.

SENAMHI wasipi llamk'aqkuna llaqtapiqa willawanchik imaynataq kachkan kay pacha, hanaq pacha para kanqachu icha manachu, kay pachapi imakunan kanqa wayrachu, chirichu, qasachu kanqa, chaykunatam kay SENAMHI wasipi qhawarinku.

Llaqtakunapiqa kay para kinraytaqa, para unun sasachakuykunata apamun mayninpi sinchita paramunhina mayukuna, wasikuna, chakrakunata ima aparikuspa purin, chaymi runakunaqa kay SENAMHI willakamuqtin, allichakuyku. Hatun mayukunata makinakunawan pichanku, uña yarqhakunata runakuna pichanku, wasi kanalitakunata pichanku, unu mana tahaspa purinanpaq.

Yachaq masintin huñukuspa rimasunchik llaqtapi unuq sasachakuyninmanta. Kunantaq llaqtapi para unu sasachakuymanta amachanapaq, tawa yuyaykunata qillqasunchik:

.....

1. ....
2. ....
3. ....
4. ....

Hallp'apa, mikhuykunapa muyuynin/ suyuynin aynuqay/laymi

Muyuy chakrapi tarpuy

Tarpuypi chaninchakuyqa yachaypaqmi, yachanan ima hallp'an papapa, isañupa, sarapa, ullukupa, kinuwapa, qañiwapa, imaymana mikhuymi hallp'amanhina allinta rurun. ¿Imayna rikch'aq hallp'akunataq aylluykipiri kan?

Mañay/muyuy chakrakuna qhawaq lluqsisunchik.

- Yachay wasiq qayllanta chakrakunaq hallp'ankuna qhawaq lluqsisunchik, ima mikhuykunapaqtaq allin, chaytawan yuyaychakamusunchik.
- Piwanchus tupasun chay runakunata tapukusunchik.

¿Ima sutikunayuqmi ayllupi hallp'akunari?

Yana hallp'a, qallpa, murk'a, uchpha, aquniraq ima.

¿Chay hallp'akunapiri ima mikhuykunatataq tarpusunman?

Yachay wasiman kutimuspa huñupi hallp'akunamanta rimasunchik, hinaspa XO laptopkunapi chay yachaykunata qillqasuchik.

**Tarpuypi hallp'akunawan mikhuykunawan tupanachiyman
astawan yachasunchik.**

<p>Yana hallp'a. Kay hallp'a allin papa tarpunapaq.</p>	<p>Puka hallp'a. Kay hallp'a allin uqa, ulluku, isañu tarpunapaq.</p>	<p>Llimk'i hallp'a. Kay hallp'aqa llasa allin hawas tarpunapaq.</p>	<p>Llamp'u allpa. Kay allpa llipimanta allin, lliwta tarpusunman.</p>
<p>Qhichwa allpa. Kay allpakunapi tarpukun: papa, illaku, isañu, uqa, sara, kinuwa, tarwi, achita, llakunta ima tarpusunmanmi.</p>	<p>Ch'umpi hallp'a. Kay hallp'aqa allin papata, uqata, isañuta, ullukuta, chaymantapas kinuwata. tarpunapaq.</p>	<p>Aqu hallp'a. Kay allpa allin lliw mikhuykuna tarpunapaq, ichaqa uñuta mañakun.</p>	<p>Q'uñi allpa. Kay allpaqa utqhayta wiñachimun mikhuykunata, lliwta. tarpusunman.</p>

En: Suelo Agropecuario en la Cultura Andina. Chambi . 2006

Pisi wiñachik hallp'amanta tapukusunchik

¿Pisi wiñachik hallp'akunatari imakunawantaq allin hallp'a kananpaqri

Kallpachasunman? Tapukusqanchikta qillqasunchik.

.....

.....

.....

.....

.....

Llaqtapi runakunaq hallp'a uywasqanmanta yachasunchik

- Qullqipa q chakra llamk'aykunaqa, rantiy hampillawanmi tarpunku; manayá uywapa wanunkuqa kanchu.
- Hinaspapas hatuchaq chakrakunatam llamk'anku, utqaylla puquchinku, qhatunapaqkamalla achkhata ruruchinku.

Ichaqa wakin ayllukunapiqa, llaqtakunapiqa uywa wanutapas churankupunin, rantiy wanuwan minuspa, hinaspapas ñan chakrakunapas chay hampikunamanñan yachayakapunku. Mana chay hampiwanaqa pisitaq khullutaq, kurutaq tukupun.

Pacha Mamaq pampa hallp'antaqa kaykunawan qhillichanchik:

1. Wasinchik q'upakunawan.
2. Rantiy wanukunawan.
3. Quri qullqi llamk'ana qhuyaku namanta wikch'umusqa q'upakunawan.

¿Imatataq rurasunman mana qhillichanapaqri?

1. Hampikunataqa yuyaychakuspa chakraman churanachik.
2. Chakra ruranapaqqa, uywa wanullawan wanuyta yuyaychakuspa wanunanchik.
3. Chakra ruraypi hallp'akunata samachispa, ama pisi kallpachayniyuq kutinanpaq.

Yachaq masintin huñukuspa hallp'a allin uywaymanta rimasunchik.

Hallp'anchik kallpan yanapanapaq yachasqanchikwan ñawpakunaq yachayninkunawan yuyaychakuspa hatun p'anqakunapi qillqaspa runakuna ñawinchanankupaq ayllunchikpi k'askachimusunchik.

.....

.....

.....

.....

.....

Sara, uqa, añu, ulluku tarpuy

Ulluku tarpuy

Kantaray killa qayllapi, uqata, añuta, isañuta, ullukuta ima tarpuyta qallarinku, kay mikhuykunaqa aylluyuqmi, mana wak llaqtamanta hamuqchu, kimsantinku huñu sumaqta munanakuspa kawsanku. Ayllunchikpiqa manam hatuchachaq chakratachu tarpunku pisillata ichaqa achkhatam rurun.

¿Imakunatam aylluykipiri tarpunkichik?

Tayta mamanchikwan tarpuyman risunchik

Yachay wasipi samana p'unchawkuna, tayta mamaykichikwan tarpuq purisunchik. Tarpuypi tayta mamaykichikta tapumusunchik.

- ¿Imanaqtintaq papa qallpapiri ullukuta tarpunku?
- ¿Imaraykutaq ullukutari, uqatawan, añutawan kuchka tarpunku?
- ¿Imaraykutaq ullukuta, uqata, añuta imari unu mikhuy nispa sutichankuri?
- ¿Imaraykutaq kay mikhuytari sutichanku mistisa huch'uy sunqu nispari?

Yachay wasinchikpi chaninchasunchik yachamusqanchikta

Yachay wasiman kutimuspa huñunakusunchik, tarpuypi tapupakamusqanchikmanta willanakusunchik, hinaspataq uray siq'ipi qillqaspa hunt'achisunchik.

Tarpuykunamanta yachamusqanchikta qillqasunchik	
¿Imaraykutaq ullukutari, uqatawan, añutawan kuchka tarpunkuri?	
¿Imaraykutaq ullukuta, uqata, isañuta imari unu mikhuy nispa sutichankuri?	
¿Imaraykutaq kay mikhuytari suti-chanku mistisa huch'uy sunqu nispari?	

**Ulluku, uqa, añu uywaymanta yachamusqanchikmanta
astawan, yachaykunata ñawinchasunchik**

Ulluku uywayqa yachanapaqmi,
imarayku ulluku sinchi huch'uy
llukllu sunqu, llimphu makiyuqmi
muhuchana, mana kay
mikhuykunataqa, naranja, platano,
hap'inanchu aycha hap'isqa
makiwanqa, imaraykuchu
yanqallamanta wakinqa
ismurqapun chay wakinkunaman
utqhaylla samayapun.

Ullukutaqa mana hayk'aqpas sapallanta tarpunachu sinchita qasata
manchakun chaymi añutawan, uqatawan kuchka tarpuna, ichaqa
allinta tupan chikchiwan, ichaqa urqu qhatapi mana pampapiqa.

Ullukutaqa tarpuna papa qallpapi, wanuyuqta mana hinataq
uchphawan. Muña, maych'a ima achkhata t'ikan; uqa, añu, ulluku
ima achkhata urinanpaq.

Wasinchikpi tayta mamanchikta tapukusunchik:

¿Imaynatam ullukuta tarpuchik? Huk yachayta qillqasunchik.

.....

.....

.....

.....

.....

**• Kay qillqasqanchikta, tayta mamanchikman qhawachimuspa
allchapasunchik.**

Mikhunakunaq allin kaqinmanta yachasunchik

Llaqtapi tiyaq runakunaqa ayllu mikhuykunataqa pisitan mikhunku, pisillataqmi llaqtakunaman qhatukunaman chayan. Ichaqa manam yachankuchu ayllu mikhuyqa hampin kallantaq hinaspapas mit'a mit'apin mikhukun. Hatun llaqta mikhuykunaqa ima kinraypas, ima p'unchawpas mikhukullanmi. Chaykunamanta uraypi aylluykimanhina hunt'apay.

Ayllu mikhuykunata mikhuna		Llaqta mikhuykuna mikhuna	
Mikhuy	Ima mit'api mikhukun.	Mikhuy	Ima mit'api mikhukun.
Añu/isañu/maswa	Ch'aki kinraypi	phiriyus	watantin
Ulluku		aycha	
Uqa		Lintiha	
Papa		Purutu	
qañiwa		Arus	
Qiwna		Lichi	
Tarwi		kisu	

Kay mikhuykunataqa ch'aki kinraypi mikhun unu mikhuykuna kaqinmi. Yachaqmasintin huñukusunchik, mikhuykunamanta siq'ita qhawaspata pukuykunata kutichisunchik

- ¿Mayqin mikhuykunan watantin mikhukun? ¿Ima rayku?
.....
- ¿Ayllu mikhuykunamanta mayqinkuna aswan kallpayuq?
.....
- ¿Llaqta mikhuychu icha ayllu mikhuychu allin?
.....
- ¿Imaraykutaq ayllu mikhuykunari mit'a, mit'allapi mikhukun?
.....

Wasinchikpi unu mikhuykunaq hampikuyninta tapukusunchik ¿Ima unquykunataq unu mikhuykunari hampin? Tapukuspa yachamusqanchikta qillqasunchik.

Mikhuykuna	¿Ima unquytataq hampikun?
ulluku	
isañu	
uqa	

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqanchikmanta

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachaq masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik.

1. ¿Imaynapitaq pachanchikpiri unu tarikun?
  - 1) .....
  - 2) .....
  - 3) .....
2. ¿Imanintaq SENAMHI nisqapiri?
  - a) Sistema Nacional de Meteorología e Hidrología.
  - ch) Servicio Nacional de Medición de Hidrología.
  - h) Servicio Nacional de Meteorología e Hidrología
  - i) Sistema Nacional de Medición de Hidráulica.
3. ¿Imakunawantaq Pacha Mamaq hallp'anta qhillichanchik?
  - 1.- .....
  - 2.- .....
  - 3.- .....
4. ¿Ima unquykunatatataq hampiwasanman asñu, ulluku uqa imari?

Asñu.- .....

Ulluku.- .....

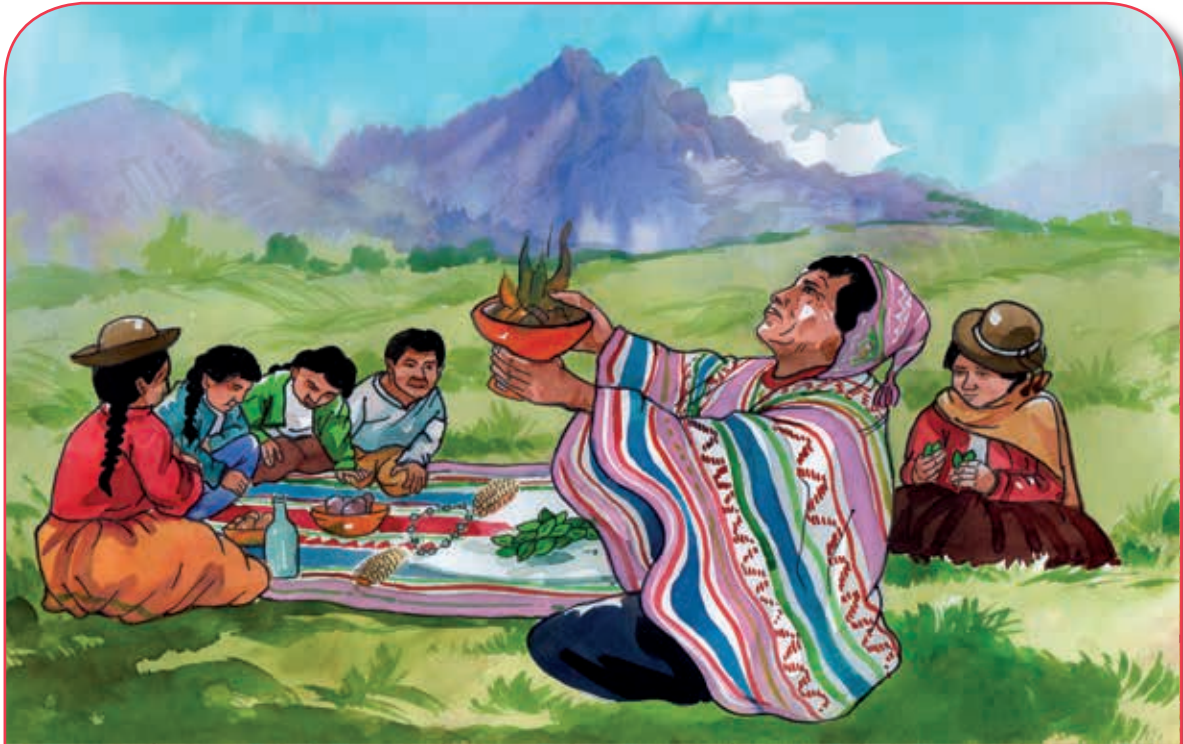
Uqa.- .....

7

T'AQA

Chakra tarpuypi yachaqasunchik

Papa tarpuypaq wanu q'ipiy/astay

Wanupa yachayninkuna

- Pusaq waranqa ñawpaq watakuna mantaña awichunchikkunaqa chakrata uywarqanku allin kallpachakuqniyuq ruruqta, mana Pacha Mamata, nitaq unuta qhillichaspa.
- Chakra uywaypaqqa uywa wanullata churaqku, usphawan chhaqlluspa ima, ichaqa kayqa manan Pacha Mamata phiñachinchu nitaq, kay qhillichanchu.

¿Munankichu chay uywanchik wanun-manta yachayta?

Chakra wanuchaymanta rimaq, uywayuqpa kanchanta purisunchik.

- Uywayuqta mink'akamusunchik wanu kanchanman purinanchikpaq, chaypi wanumanta yachaykunata tapukamusunchik:
- ¿Mayqin uywaq wanuntaq chakrapaqri allin? ¿Hayk'a rikch'aq wanukunataq kanri? ¿Imaynataq chay wanukunari? ¿Hayk'a killataq wanutari ismuchina? ¿Ismusqa wanuri runaq ima unquyñintataq hampinri? ¿Imaynatataq hampikunari?

Yachay wasiman kutimuspañña yachaq masintin huñunakuspa rimasunchik

Yachaq masintin huñukuspa, wanumanta yachaykunata rimasunchik.

Hinaspa rimasqanchikta qillqasunchik, siq'isun llimp'isun ima.

Wanumanta hampi

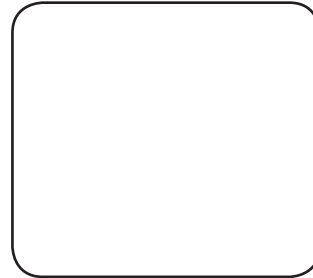
.....

.....

.....

.....

.....

Uywa kanchapiqa kimsa rikch'aq wanu

Lluhi wanu

Uywa puñuna kanchapi, uywapa uqhanta k'uchuman huñuspa ismuchina. Chay ismusqa wanuqa chaki tullu nanaypay aswan allinmi, hinaqa wanu ukhumanmi chakita hampikunanpaq winana

Q'awa wanu

Kay wanuqa lluhi wanuq ukhunpi, manaraq wata wanuman tukuchkaspa kay wanuta huñunchik. Kay wanuqa ch'illpi q'awahina huq'a. Kay wanutaqa allinta ismuchina, iskay watmanta hallp'aman churana, chayrayku isañuta, uqata, ullukuta tarpuspaqa usphallawan tarpunku.

Khankalli

Khankali wanuqa, q'awa wanuq ukhunpiraq tarikun. Kuraq uywaq kanchapi uqhawan, hisp'aywan chharquspa ismuchina allinta chakrata kallpachanapaq. Kay wanutaqa pikuwan taqmaspa, chakraman apnapaqa k'upanwan ñut'una.

Khankalli wanuqa allinmi imaymanapaq.

Unquykunamanta pichanapaq.

Q'allasqa papata tarpuypi hampin.

utqhayta papata wiñachimun.

Wasinchikpi tayta mamanchikwan, awichunchikta wanumanta tapumusunchik, qillqasunchik.

.....

.....

.....

.....

Hatun llaqtakunapi chakra wanuchaymanta yachaykuna.

- Hatun llaqtakunapiqa qullqillapaq chakra llamk'aqkunaqa rantisqa wanuwarmi chakrakunataqa llamk'anku, chakrakunaya chhaynaman yachasqaña.
- Ayllukunapiqa chay rantisqa wanutan riqsinchik: Urea, Nitrato de amonio, cloruro de potasio, sulfato de potasio, superfosfato simple, superfosfato triple nisqakunawan.
- Chakra allpa kallpachanapaqqa rantisqa wanutaqa allin yuyaywanmi chaninchana, manam yanqa hich'anachu, nitaq yanqa t'akanachu.

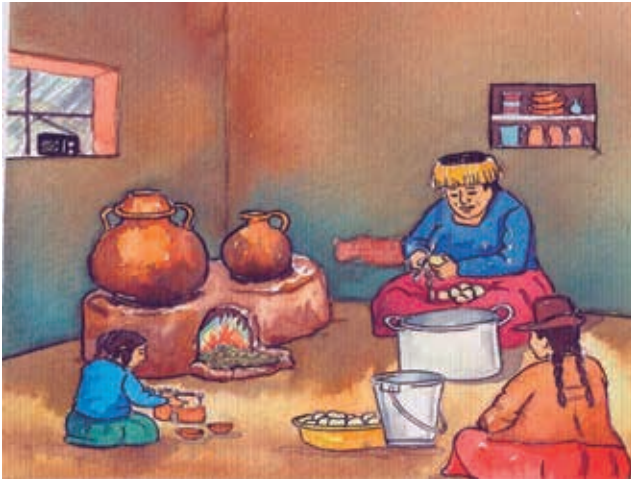
Rantisqa wanu, uywanchikpaq wanun yachayninkuna	
Rantisqa wanu	Uywanchikpaq wanun
• Rantinkun qhatuna wasimanta.	• Uywanchikpa kanchanmanta huqarikun.
• Kallpachayninqa utqhayta rikukun, ichaqa achkha watata allpapi qhipan.	• Kallpachayninqa mana utqhayta rikukun, chaymantapas huk, iskay watallata allpapi qhipan.
• Chakraman qun huk kallpachaqlata.	• Chakraman achkha kallpachaqta qun.
• Hallp'ata mana allin hallp'aman tukuchin.	• Hallp'ata allin hallpa'man tukuchin.

Qillqana p'anqanchikpi kay tapukuykunata yuyaychakuspa qillqarisunchik.

- ¿Imaynatam ayllunchikpiri kay chakranchik wanunchayta rurachkanchik?
- ¿Mayqin wanuwantaq chakranchikta tarpuchkanchik?
- ¿Qampa yuyayniykimanhina mayqin wanutaq allin? ¿Imarayku?

Ayllupi, hatun llaqtakunapi chakra wanuchaykunamanta vidiyu nisqapi astawan qhawarisun, mana hinataq yachachikninchik allinta willawasunchik.

Mikhuyninchikkunawan uywanakuy

Ayllunchikpiqa mikhunata uywanchik, mikhunataq nuqanchikta uywallawanchiktaq. Mikhuyqa animayuq, chay mikhuyta animunmi nuqanchiktaqa kallpachawanchik. Qhatumanta rantisqa mikhuyqa ratu tukurqkun imaraykuchus mana animuyuq, chay mikhuyta mikhunchik hinaqa manaraq imapi yaraqarqapuwanchik.

Mikhuykunata manan usuchinachu, pampakunapi tarispa uqarina, mana hinaqa paykunaqa waqanmi, hinan waqakuspa huk ayllukunaman ripunku.

Tarpuypaq mikhuna wayk'uyta yanapakusunchik.

Wasinchikpi mamanchikta tarpuq purinapaq mikhuy wayk'uyta yanapakusunchik.

¿Ima mikhunataq mamanchikri tarpuchikamunanpaqri wayk'un?

¿Ima mikhuykunataq kinuwa, papa, aña, sara tarpuypaq wayk'ukunri?

¿Ima yachaykunawantaq tarpuypaq mikhunatari wayk'un?

Mikhunamanta yachaykunata qillqasunchik

Yachaq masiykikunawan rimaspa, qillqasunchik hunt'achisunchik.

Tarpuykuna	¿Ima mikhuyta mikhuna? ¿Imarayku?
Kinuwa tarpuypi.	
Papa tarpuypi.	
Aña, ulluku, uqa tarpuypi.	
Sara tarpuy.	

Mikhuywan uywanakuymanta yachaykunata astawan yachasunchik.

¿Ima yachaykunataq mikhuywan allin uywanakunapaqri kan?

- Mikhuna wayk'uyqa manam yanqa wayk'uychu, huk haywarikuywanmi wayk'uqqa wayk'unan kusiasqa mana phiñakuspa.
- Sut'i riqsiymin phiñasqa wayk'usqa mikhunaqa. Uchuta phiñasqa kutanku chay yqa sinchi hayan chay uchu kutasqaqa.

• Warmikuna añaspa q'apayñinta muskhispa, mana millayta q'apan nispa ninanchu, imaraykuchus mikhuy wayk'usqanku mana sumaq q'apaniyuq kanman.

• Mikhuy wayk'unapaqqa manan phiñasqa kanachu, imaraykuchus mikhuna wayk'usqanchik mana q'apayniyuq kanman, mana allqupas munanmanchu chay mikhuyta.

• Tarpuypi achkha mikhuy kaqtin, allin papa wata kananpaq, papa rurunqa achkhata.

• Papa wayk'usqanchik phillmirqapun, phatarqapun, chayqa niwanchik ima allin mana allin kawsasqaykitacha papa yachan, chayrayku asipayawanchik.

Wasinchikpi tayta mamanchikwan, mikhuna wayk'uy yachaykunamanta rimasunchik.

- Ñawinchasqaykita tayta mamaykiman willay, hinaspataq mamaykita tapurikuy.
- ¿Ima yachaykunataq yachana mikhuna wayk'uypaqri? Chay yachaykunata ta qillqasunchik.

.....

.....

.....

.....

Llaqtapi mikhuymanta yachay.

Hatun llaqtakunapiqa imaymana mikhuykunan kan, wakinmi chanin michkuykuna, wakintaq mana chaninchu.

Huñusqa allin mikhuyqa qhali kawsanapaqmi:

- Ukhuyinchikta, allinyachinmi qhali qhali kawsakunanchikpaq.
- Ukhunchikpi unquy amachakuqtan kallpachan. Unquykunamanta allinta ama chanawanchikpaq.
- Allin wiñayninchikta yanapan, ukhunchik allin qhali kawsayta yanapallantaq.

Allinta qhawarisunchik kay siq'isqakunata

Sapanka siq'ipi siq'isqa runakunari ¿Imayna mikhunataq mikhunanku?

	<hr/> <hr/> <hr/> <hr/>
	<hr/> <hr/> <hr/> <hr/>
	<hr/> <hr/> <hr/> <hr/>

Postapi llamk'aqkunawan kay yachaykunata ch'uyancharisunchik.

Kay qillqata ñawinchaspa tayta mamaykiman willay.

K'ikllupi qhatusqa mikhuykunaqa pisi kallpatan quwanchik, pisi unaylla saksachiwanchik, chayraykun sutichanku pisi kallpachakuq mikhuy nispa (alimentos chatarra), chay mikhuykunaqa: tuqtu, raphiwan ch'uwisqa michk'ikuna iman.

Pachanchikpi huk kawsaqquna qhaway

Chikchipa, qasapa, wayrapa, ñannin.

Kantaray killapi, pachanchikpi wak kawsaqquna: Chikchi, qasa, rit'i, wayra ima hamun, ayllu runata manchachin. Chikchita, qasata, rit'itaqa qilla maqt'akuna nispan riqsinku.

¿Imarayku chikchi, qasa wayra ima mana mit'anpi hamun?

Chikchipas, qasapas, wayrapas hamun mana allin kawsayta rikuspa, mana sumaqta tiyaqta rikuspa.

Yachaqpa wasinta rispa mink'akamusunchik, qasapa, chikchipa, wayrapa wasinmanta, ñanninmanta ima willawananchikpaq. Kay tapukuykunata rurasunchik:

- ¿Imataq qasari, chikchiri, waywari? ¿Imaraykun hinata sutichanku?
- ¿Ayllupiri maypitaq chay kimsantin qilla maqt'akunaq wasinri?
- ¿Ayllunchikpiri maykunataq chikchipa, qasapa, wayrapa ñanninri?

Yachamusqanchikmanta rimasunchik

- Huñukusunichik yachaq masinchikkunawan, wakmanta kimsa qilla maqt'akunamanta willakuyta willanakusunichik, wasinmanta ñanninmanta ima.
- Kunantaq uray siq'ipi yachamusqanchikmanhina hunt'achisunchik.

Wak'akunaq sutin	¿Maypitaq aylluykipi wak'akunaq wasin, ñanninri kasqa?
Chikchi	
Qasa	
Wayra	

Chikchimanta, qasamanta, wayramanta, astawan yachasunchik.

Chikchipas, qasapas, wayrapas sapanka ñanñiyuq kanku chay ñanñinta purimun, ichachus chikchiq, qasaq, wayraq ñanñinpi chakrata ruranchik chayqa lliwtan chakraq wiñayninta pantachin.

Chikchipa, qasapa, wayrapa ñanninqa, maypichus warmi sullusqa wawanta mana sutiyuqta p'ampan chaymi.

Chikchi hamuqtin, qilla maqt'a nispa yana mankaq sikinta qhawachina, chaymi p'inqachin hina p'inqakuymanta ripun.

Qasa mana chakrata qasananpaq, mankata, chuwata mikhunantinta churana, chay mikhuyta mikhuspa mana chakrata qasamanpaq. Tarpuspa huk wachuta sutichana chikchipaq, qasapaq, chaymi kasqanta yachaspa mana chakraman chayanchu.

¿Ñuqanchik imatam yachanchik chakranchikman chikchi, qasa mana Haykumunanpaq?

Hinallaqa tayta mamanchikta tapusunchik kimsa qilla maqt'akunamanta.

¿Ima sutiwantaq ayllu runari riqsinku? Chay yachayta qillqay.

¿Ima yachaykunatataq yachanku chakraman mana chayananpaq?

Sutinkuna	¿Imatataq rurana chikchi, qasa mana chakraman chayamunanpaq?

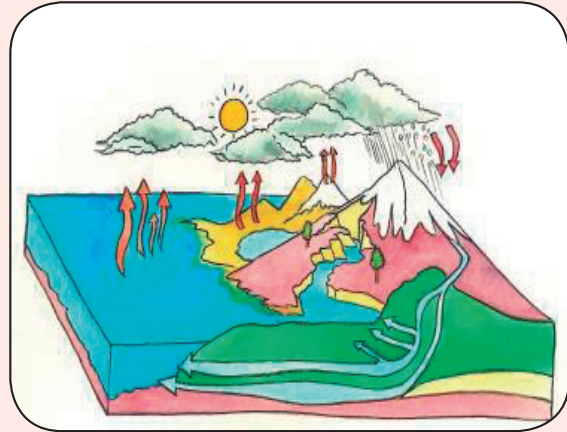
Chikchi, rit'i, para ima maypitaq rurakamun chaymanta yachasunchik

¿Maypitaq imaynatataq chikchi, rit'i, parari pararin?

¿Imaynataq chay unuq puriyinri?

Kay siq'isqata qhawaspata allinta yuyaychakusunchik.

Qhawasunchik unuta, imaymanaman tukusqanta: mayu unu, qucha unu, ch'aran pampa unu, intiq q'uñinta chaskispa unu waksiman tukun, chay waksi hanaq Pachaman wichan, chaypi chiri wayrawan tupan, hina chay unu waksi, huch'uy unu sut'uman tukun (thakayasqa) achkha huch'uy unu sut'u phuyuta paqarichin, hanaq pachapi tuyuspa phuyukuna huñukunku llasayapuspataq, kay Pachaman para chayamun.

Hanaq pachapi sinchi chiri kaqtin chay unu sut'ukuna rit'iman tukupun, kay Pachaman rit'i kutimun, sinchitapuni chiriqtin chay unu sut'ukuna chhullunkuman kutin chaymi, kay Pachaman chikchi chayamun.

Wasinchikpi tayta mamanchiktapas, awichukunatapapas tapupakusunchik:

¿Imapaqtaq allin mana allin chikchi, rit'i, para? Chay tapusqanchikmanhina ura siq'ita hunt'achisunchik.

Sutikuna	Imapaqtaq allin/mana allin
Para	
Chikchi	
Rit'i	

Vidiyukunata qhawaspata kay yachaykunata astawan yacharisunchik.

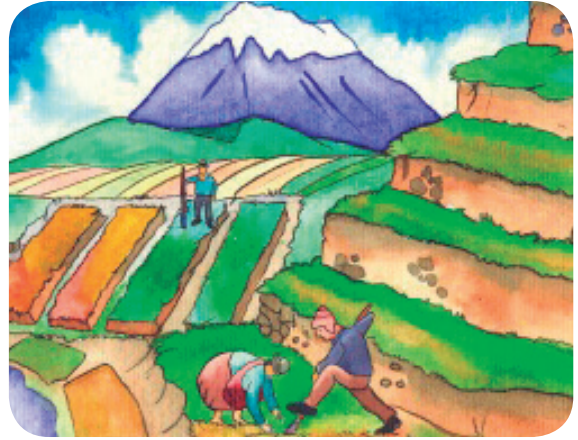

Pukyu hallp'akunapi mikhuykuna tarpuy

Unupa purisqanmanhina tarpuypi imaymana wachu ruray.

Ayllu runakunaqa kantaray killapi hatun tarpuyman haykunku. Llaqtaman ripuq runakunapas aylluman, llaqtapi kawsay sasa kasqanrayku kutinpuchkanku kunanqa kallpachakuchkankun waru warupi, pata patapi, qucha qayllapi chakra rurayta. Ayllunchikpiqa pisillatapas chakrata atinchik rurakuyta. ¿Imaynatataq chakratarari waru warupi, pata patapi, quchapi ima ruranku, yachankichu?

Chakrakunaaq wachunkuna qhawaq purisunchik.

Yachay masiq qaylla chakrakunata purisunchik.

¿Imaynamantataq sayaq qhatakunapi chay wachukunari tarpusqa kasqa?

¿Allinchu sayaq qhatapi urayman wachu ruray?

¿Imaynatataq qhatamanta mana hallp'a suchuykamunanpaqri wachuta ruransunmanri?

¿Kasqachu chakra purisqanchikpi pata patapi, waru warupi, qucha qayllapi tarpusqakuna?

Yachachiqninchikwan kusqa, yachay wasipi rimasunchik

Yachaq masinchikwan huñupi tarpusqa wachukuna qhawaq purisqanchikmanta, tapukuykunamanhina rimasunchik.

• Kunantaq wachukunata llimp'isunchik.

Qhatapi wachukuna allin rurasqa.	Qhatapi wachukuna mana allin rurasqa.

**Waru warumanta, pata patamanta, quchamanta
yachasunchik yachaykunata ñawinchaspa.**

	<p>Pata pata.- Urqu qhatakunapin patilla patillata ruranku, rumimanta pirqata allpa mana suchuykamunanpaq hark'aqta, kanchamantaq allin chakra allpa ruruchiqa, hunt'achinku chay patapin imaymana mikhuykunata tarpunku. Rumimanta pirqakuna p'unchaw q'uñita huñun tutataq q'uñiyinta kacharin ch'umun, mikhuna chakra q'uñi kananpa mana qasa hap'inanpaq. Pata patakunatan urqu qhatakunapi. qhawarinku allin chakra ruranapaq.</p>
<p>Quchakuna.- Quchakunataqa ruranku pampakunapi t'uqutahina ruraspa, chaymanmi para unu huñukun, chay quchakunaq qayllanpi papata, uqata, añuta, ullukuta ima tarpunku. Kay qucha unuqa waru waru, pata pata kikinmi p'unchay q'uñita huñun tutataq q'uñita kacharin. Chaywanmi mana chakrata qasawan hap'ichinkuchu.</p>	<p>Waru waru.- Waru waruqa huk pampapi patilla, ichaqa muyuriqninpin unupaq t'uqu rurasqa chaypin unu tiyan. Waru waru patapin chakrata tarpunku. Waru waruqa qasamanta chakrakunata amachan, muyuriq unun p'unchaypi q'uñita huñun, tutataq chay q'uñita wikch'umun, hinatan tuta chirita q'uñiyachin, chaypim allin sumaqta papa urin. Manam qasapas hapinchi.</p>

Tayta mamanchikta wasinchikpi ñawinchasqanchikta willasunchik.

¿Tayta mamayki chakrata waru warupi, pata patapi, qucha qayllapi ruranchu? ¿Mayqinkaqpitaq aylluypiri achkha chakratari ruranku?

Rimasqanchikmanhina hunt'achisucnhik.

Imapaqtaq allin kasqa.		
Waru waru	Pata pata	Qucha qaylla

Chakrapi musuq llamk'anakunamanta yachasunchik.

Chakra musuq llamk'anakunawan llamk'ayqa hatuchachaq hakrakunapiqa, qullqillapaq ruraqkunaq sinchi allin qhawasqa, ichaqa chiqaaqapuniqa manan hinachu kanman. Ñuqanchikkama allpanchikkunata sipichkanchik, ñuqanchiktaq allpawan kuchka wañuyta machkanchik, allpatan ruruchiyta achkhata qullqirayku munanchik.

Chakrapi musuq llamk'aywanmi achkhata ruruchinku, achkha qullqita chaskinankupaq.

Chayta ruraspan tukupusunchik Pacha Mamanchikpaq kaqninta, wawanchikkunaq qhipa kawsayninta.

Kay musuq chakra llamk'aywanqa, musuq llamk'aykunan chakra llamk'aqkunata allin chakra rurunanpaq kamachin, mana llamk'asqakuna chinkaykunanpaq, allinchakunachik musuq llamk'aykunawan. Kay musuq chakra llamk'aywanqa, wakin ayllukunapiqa manan atisunmanchu, imaraykuchus chakranchikkuna huch'uykunalla, wakinqa wayq'ukunapi tarikun.

Wasinchikpi tayta mamanchikwan, awichunchikwanpas rimasunchik ayllunchikpi chakrapi musuq llamk'aykunamanta, ¿Imataq allin? ¿Imataq mana allin? hinaspatataq qillqasunchik.

Chakrapi musuq llamk'aykuna.	
Allinkuna	Mana allinkuna
1	1 .....
2	2 .....
3	3 .....
.....	.....

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqanchikmanta

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachay masiykunawan rimayku.		

Huk ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik:

1. ¿Imanaqtintaq allpatari wanuwan kallpachachina?

.....
.....
.....

2. ¿Ima mikhunatatataq yachay wasiman puriq wawakunari mikhunanku?

.....
.....
.....

3. Chakrapi musuq llamk'aykuna, ¿Imakunatam apamun?

Allinkuna.-.....

Mana allin.- .....

4. ¿Maypitaq chikchi, rit'i, para, qasari rurakamun? Uraypi siq'iy:

8

T'AQA

Aya marq'ay killapi ruraykuna

Kawsaqpa, wañuqpa p'unchawnin

Wañuywan musuq kawsaywan tupayninmanta yachay

Aya marq'a qallariy p'unchayta kawsaqkunaq p'unchawnin, kay p'unchaw allinta wayk'ukunku. Wañuqkunaq almanta Kuchka p'unchawta, misata mast'aspa suyanku chayamuqtin llapalla, wañusqakunata sumaq saminchaywan, taytachamanta mañarikuspa, inchkinchkuwan saymaykuspa chaskinku.

Wasinchikpi almakunapaq mast'aypi yanapakuy

¿Wasinchikpiri, ayllunchikpiri alma mast'akuypi, almawan tuta paqariypi imakunataq ruranchik?

¿Imaynatataq alma kacharpariytari ruranchik?

¿Ima mikhuykunataq chay p'unchawkunari wayk'ukunchik?

Chay yachaykunata qillqarisunchik.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Almapa, kawsaqpa p'unchayninmanta astawan yachasunchik.

Kawsaqkunaq p'unchawninpiqa, ayllumasinchikkunan may purisqanmanta chayamunku, chaymi sumaqta huñunakuspa, wayk'ukunku, hinallataq kuchkan p'uchawta almakunapaq mikhunata, aqhata ima mast'asqankupi suyachinku. Llapan ayllupura mikhunku.

Llaqtapiqa huk kawsaq runan purín misaman, chay misamanta wasiman nunakunata pusamun, kawsaqkunataq mast'aspa wasipi suyan, misaman puriq runa kuchka p'unchawta wasiman nunakunata chayachimun. Wasipi suyaq runataq sumaq saminchakuywan chaskinku inchkinchkuwan q'apaykachinku chay nunaman sayaykuq runata allinpaq nispa uqllanku, chayamusqanmanta allin tiyanapi tiyachinchu, mikhuna mikhuchinankupaq.

Ayllurunaq llaqtakunaman ripuyninmanta

Aya marq'a killapi ayllunchikmanta ripukkuna chay p'unchawkunapaq ayllunkuta kutimunku, almankunataq waturiyukuspa, kaqta llaqtakunaman kutiripullankutaq.

Tapuykunama kutichispa kay siq'ita hunt'achisunchik.

¿Riqsinchikchu ayllunchikmanta pillatapas wak llaqtapi tiyaqta?

.....
.....

¿Ima llaqtakunamantaq ayllunchikmanta runakunari sinchitari purinku?

.....
.....

¿Ayllumanta pasaqpaqchu ichaq huk ratullachu ripunku?

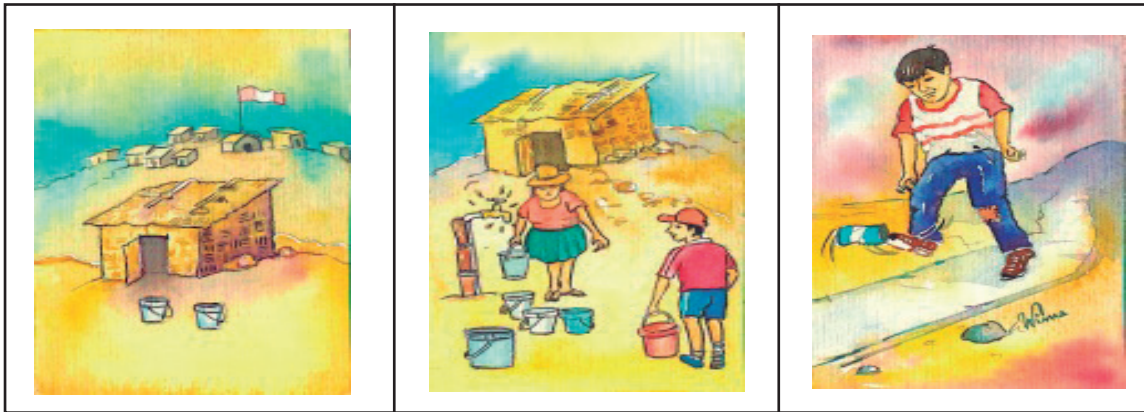
.....
.....

Ayllunchikmanta huk llaqtakunaman ripuq runakunata ¿Ima nispa sutiyanchik?.....

Huk llaqtaman ripuymanta yachaykuna

Iskay t'aqan kan	
1. Wiñaypaq ripuq.- Wakinmi ripunku hinaspachaypi llaqtachakapunku, ichaqa mana hayk'aqpas aylluntaqa qunqankuchu.	2. Kutimuqlla ripuq. -Wakin ayllu masinchikkuna samana killaknpi purinku huk llaqtanata yanpakuq qullqi huñuq, chaymanta llaqtanta chakra llamk'anana ruraq kutinpunku.

¿Ima sasachakuykunataq huk llaqtaman ripuymantari kan?

Ichaqa manayá llapa runachu kay sasachakuykunata tarin, aswanpas wakinqa allinmi kachkanku, allin wasiyuq, allin llamk'anayuq, kuisqan tiyanku, ichaqa manan ayllunkutaqa qunqamunkuchu.

Tapuykunaman qillqaspa kutichisunchik:

¿Ima sasachakuykunawantaq llaqtakunaman ripuq runakunari tupan?

1. ....
2. ....

Yachaq masinchikwan huñukuspa rimasunchik ¿Imakunatatataq rurana kanman mana runa masinchik wak llaqtaman ripunanpaq?

1. ....
2. ....

Ayllunchikpi umalliqkuna

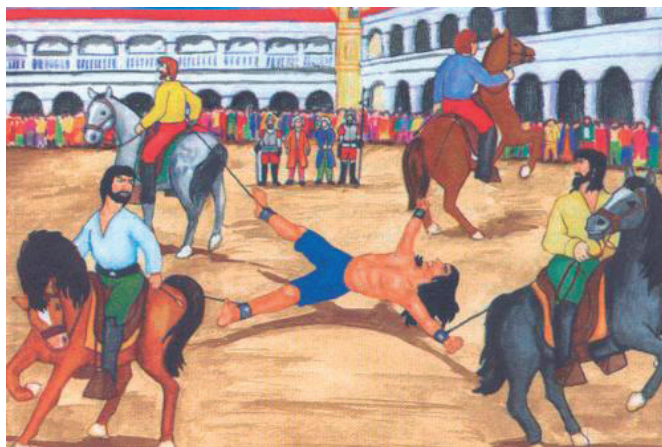
Túpaq Amaruta, Micaela Bastidasta riqsirisunchik

Aya marq'a killapi yuyarinchik Túpaq Amaruta, Micaela Bastidastawan. ¿Pikunataq paykunari karqan?

José Gabriel Condorcanqui, Túpaq Amaru II nisqa sumaq sutiyuq, Perú suyuq hatun allin ankallikuq españolkunawan awqanakuyman haykurqan. Achkha kutin españolkunata umalliqta mañakusqa, chay mana allin rurayninkuna manaña kachunchu nispa mañakuq ichaqa, manas uyarisqachu kasqa, chay rayku yuyaykukusqa mana allin kawsay tukukunanpaq hatun awqanakuyman haykusqa. Sinchitañam ayllu runakunata españolkuna sarunchakuqtin, Túpaq Amaru II,

4 p'unchay aya marq'a killapi 1780 watapi awqanakuy qallariyta yuyaykukun. Qallaritin hap'irqamusqaku corregidor Arriaga sutiyuqta, ayllu runakuna sinchi sarunchasqanmanta wañuchipurqanku. Chaymanta achkha ayllu runakunata huñuspa, españolkunata Sangarará awqanakuyipi llallisqa, qhipamanña Tinta awqanakuyipi llallichikusqa. Chaypim warmintinta wawakunantinta ima hap'isqaku, chaymanta Qusqupi chaninchasqaku españolkuna; tawa kawalluwan chakatasqa wañuchinankupaq. Chay chaninchasqaqa hunt'akusqa hawcharuna rurananta. Manaraq Túpaq Amaruta wañuchichkaspa, qhawachisqaku imaynatas wañuchisqaku warminta, wawankunata, ayllu runa masinkunata ima, chaymantaraq waqaypata chawpiman aysaspa qallunta, imaymananta tumirparispa, tawa kawalluman wataykuspa chakataypi wañuchisqaku.

MICAELA BASTIDAS

Micaela Bastidasqa Tupaq Amaruq warmin karqan, kimsa wawankuna qarqan: Hipólito, Mariano, Fernando. Micaela Bastidasqa huk allin warmi awqaphurun Perú suyunchikmanta. Kusatam ayllu runakunata amachayta yanaparqan, imaraykuchus ayllu runakunata español q'arakuna sinchita sarunchakurqanku, ñak'arichirqanku.

Qusanwan, wawakunantin kuchka Tinta awqanakuyipi hap'ichikusqa. Qusanpaqhina Qusqu llaqtapi chanincharisqaku waqaypatapi sipinankupaq. Ichaqa manam chay español q'arakuna runa hinachu rurasqaku, sinchi hawchawanmi, mana tiqsi muyuntinpi chay rurasqanku kunan kama rikukunchu.

**Titiriskunawan Pedro Vilca Apazapa, Manuela Ccopa Condori,
Túpac Amaru, Micaela Bastidaspa umalliqkunamanta
rimachisunchik.**

Qillqa mayt'u ñawinchasqanchikmanhina, titiriskunawan Tupaq Amaru, Micaela Bastidaspa rantinmanta, huk teatro títeres nisqapi rimachisunchik. Chaypaqqa yachaq masinchikunawan huñukusunchik, chaypi qillqasunchik imaynata chay titiriskunata rimachisunchik chayta. Hinaspataq huñu huñupi, llapa rikunanta muñik'akunata rimachisunchik.

Peru suyupi españolkuna kamachikusqankumanta rimasunchik

Wak qillqamayt'ukunata ñawinchaspa, uray siq'ikunata hunt'achisunchik.

¿Imayna kawsaytaq, españolkuna Perú suyupi kamachikurqanku ?	
¿Qullqiri pikunapaqtaq chaninchasqa karqanri?	¿Qhuya t'uqukunapi llamk'ayri imaynataq karqanri? ....
¿Imaynataq chakra llamk'aykunari karqan?	¿Imaynataq uywa uywaykuna karqan? ....
¿Qhatukunatarari pikunataq allinta ruraraqanri?	¿Yachay wasimankunaman pikunataq purirqan? ....
¿Imaynataq wak'anchikkunaman iñiyri kapurqan?	¿Imaynataq ayllu yachaykuna, ruraykuna karqan? ....

Ayllukunapi llaqtakunapi umalliq akllukuymanta

May ayllunakunapiqa, ayllu umalliqta akllanku huk hatun huñukuypi chanincharispa. Ayllukunapi llaqtakunapi huk umalliq kananmi, paymi llapa aylluq rantimpi rimarinan, hinallataqmi llapa ayllu masinkunata rikun, kamachin allin kawsaypi, kasukuypi, tiyanankupaq.

Sapanka iskay watan akllanakuyqa, chaytataqmi wata qallariypi reyes nisqa p'unchawpi, llaqta umalliq kayninta llapa aylluq ñawpaqninpi chaskin.

Llaqta umalliqkunaqa imaymana yanapakuykunatam maskamun llaqtanku ñawpaq purinanpaq wakinmi, k'anchaykunata, yachay wasita, ñankunata, unukunata, chakrankupaq, uywankunapaq yanapakuyta, ichaqa llapa aylluntinmi sumaqta rimanakuspa mañarikunku.

Ayllupi umalliqta tapurikusunchik.

- ¿Imaynatam aylluykita qhawarichkanki?
- ¿Imaynatam aylluyki akllarqasunki? ¿Imarayku?
- ¿Qanwan kuska pikunataq puriysisunki?
- ¿Imaynatataq aylluykiri yanapasunki?

Ayllu umalliqmanta yachamuspataq uray siq'ita hunt'achisunchik

¿Imaynatam ayllunchikpi ayllu umalliqta akllasqaku?	¿Imakunatam chaninninpi ayllu umalliq kamachikunan?	¿Pikunatam ayllu umalliqpaq akllanku?
.....	....	.....

Yachay wasinchikpi sapanka ñiqipi umalliq akllakunanchikpas rimanakusunchik.

Ayllunchikpa uywankuna

Uywakunapa unquyninkuna hampiy

Aya marq'a killapi ayllunchikkunapiqa uywakunaq unquyninta hampinku. Uywanchikkunaq unquyninqa runakunahina kay pachapi kawsanku, ayllukunatam watukuq purikunku uywakunawan kawsanankupaq. Unquykunataqa manan chiqninachu, aswanpas sumaqta chaskina kumpariy nispa. Unayña qhipankun chayqa huk haywarikuywan kacharparina.

Uywa michiymenta rimasuchik.

- ¿Imaynatam uywakunata michinanchik?
- ¿Imakunawanmi uywanchikkuna unqun?
- ¿Imaynatam uywanchikkunata hampinchik?
- ¿Ima yachaykunata uywa unquykunamanta yachanchik?

Tayta mamanchikta tapurikamuspa yachayninchikta ch'uyanchanchik.

Huñupi llamk'asunchik:

Uywakuna unquyninmanta yachasqanchikta rimarisunchik, chaymanta kay uray siq'ita hunt`achisunchik:

Uywaq unquynin	¿Imaynatataq hampinkuri?
.....	....
.....	....

Uywa hampinapaq yachaykunata yachasunchik.

¿Ima yachaykunataq kan uywaq unquyninkuna hampinapaqri?

- Wakin uywakunaqa paykunallan hampikunku allqu, misi hampikun q'achuta mikhuspa.
- Llamakuna, paquchakuna usanmanta hampikunku, uchphapi quspaspa.

Uña uywakunata q'ichiriya unquymanta hampinapaqqa huk membrillota chupanman watana lluq'iman k'uyusqa, q'aytuwan.

Uywa ukhupi unquy ukhuriqin, mana wayk'ukunachu tiqtisqakunata imaraykuchus astawan unquy kallpachakun sasachakun hampikuynin.

Qarachi hampiy p'unchaw mikhuyta mikhuspa manan añaychakunachu, qarachi utqhay ripunanpaq.

Qarachitaqa hampina pura killa iskay p'unchay qhipanta, chay killapi hampisqaqa sinchi allinta hampikun.

Wasinchikpi tayta mamanchikwan, uywa hampiy yachaymanta rimasunchik.

Ñawinchasqaykita tayta mamaykiman willay, hinaspataq tapurikuy.

¿Ima yachaykunatataq yachan uywa hampinapaqri? Hinaspa qillqasun.

Uywa hampinapaq yachay

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Pacha Mamapi mikhuy mikhuchinakuqmanta yachasunchik

Siq'isqata qhawasqanchikmanhina uray siq'ita hunt'achisunchik:

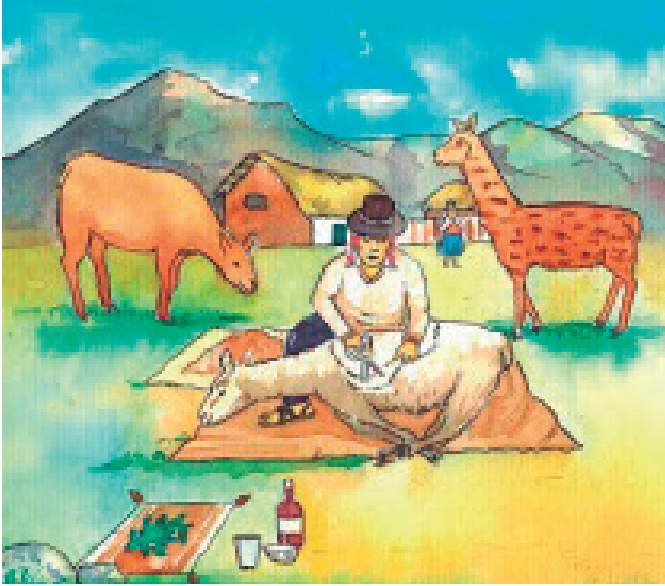
Mikhuqkuna	¿Imata mikhuspataq kallpachakunkuri?
1° ñiqin mikhuykuna	
2° ñiqin mikhuykuna	
3° ñiqin mikhuykuna	

Yachaq masintin huñukuspa rimasunchik, uray siq'i hunt'achinapaq

Pacha Mamapi kawsaqkuna	¿Pikunataq kanku?
Mikhuynin kamarikuq.	....
Mikhuqkuna.	....
Wañusqakuna hallp'aman tukuchiakuna.	....

Millma rutuy

Imaymana ruranapaq millmakuna akllay

Aya marq'a killapi ayllupi uywayuq runakunaqa uywa millma rutuyman haykunku, uywaq millman rutuy qallarirapaq haywarikuyta ruranallapuni Apukunaman Pacha Mamaman, millma rutuy allin kananpaq.
¿Imaynatataq millma rutuyipi, millmata akllanku?

Willma rutuymananta rimasuchik.

Uywa willma rutuqta tapukuspa ura siq'ita hunt'achiy:

Uywa millma rutuyipi ¿Imakunapaqtaq millmata akllanku?	
Willma t'aqakuna	Ima p'acha ruranapaqtaq allin
Chhaku millma	
Mirinu millma	
Llama millma	
Suri paqucha millma	
Wakayu paqucha millma	

Uywa millma rutuytaqa rurana musuq killapi, wiñaq killapi ima, uywaq millman utqaylla wiñamunanpaq, hunt'a killapiqa mana allinchi imaraykuchus killaq k'anchaynin millmata ruphan chayqa, millma mana utqaychu wiñamun.

Uywa millma rutuymanta, phuchkaymanta yachaykunata yachasunchik

Ayllu runakunaq yachayninkunata ñawinchasunchik.

Uywaq millmanta rutuspaqa rutunan khachu khachuta, chaypin uywaq millmanqa utqaylla llallin llallinraq wiñamun. Makinawan uywaq millman rutusqaqa mana khachu khachuchu, chay uywaq millmanqa pisilla sasawan wiñanpun. Wakin ayllu runakunaqa uywaq millmanta rutunku, San Sebastian raymi p'uchawpi, uywaq millman k'ukuraq phaturaq wiñamun.

Millmataqa phuchkayta qallarina qurlluychaw p'unchawpi, chay millma phuchkasqa utqhalla phuchkachikun. Wakinmi phuchkayta qallarinku killachaw p'uchawpi, wañuqpa nunankuna phuchkayta yanapanankupaq. Phuchkaytaqa mana hayk'aqpas tutaqa ruranachu, imaraykuchus tuta phuchkaqqa, kay pachapi mana imayuq kawsanman, phuchkasqanpas mana imapaqpas allinchi kanman.

- Wasiykipi tayta mamaykita tapukuy :
¿Ima yachaykunatataq uywa millma rutunapaq yachanku?
- Millma rutuymanta huk yachayta qillqay:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Uywakuna imatataq quwanchik, imapaqtaq allin, chaykunata yachasunchik.

(Uywakunaqa imaymanapaqmi allin kaqniyuq: llamaqa q'ipiqpaq, suri paqucha k'urpa millmata quwanchik, wakaya paqucha huch'uy millmata quwanchik. Wik'uña uywataqa manam runa uywanchu, ichaqa millmanta rutunanpaq chakuta ruranku, mllmanta rutuspaqa kacharparipullanku.)

Runapaq uywasqa uywankunaqa imaymanapaqmi allin:

- Aychan mikhuna kallpachakunapaq.
- Qaran p'ulqu, correa nisqa chumpi, qaramanta wayaqa, suq'akunapaq wa chkha ruranapaq ima.
- Millmanwan p'achanchikkunata, qatanata, kustalkunata, wachkhakunata, llikllakunata, warak'akunata ima ruranchik.
- Wanuntaq chakra hallp'a kallpachanapaq allin.

(Ayllu runaqa mana kay ayllupi paqariq uywallatachu uywan, wak llaqtamanta hamuq uywakunatapas uywallantaqmi. Chayraykun ayllunchikpiqa paquchata, uwihata, wakata, kawalluta, khuchita, huñusqa uywayta rikunchik. Wasipipas quwikuna, wallpakuna, ima huñu wasipi kawsanku.)

Yachaq masinchikkunawan huñukuspa uywanchikkuna imatan quwanchik chaymata rimarispá, ura, siq'ita hunt'achisunchik.

Uywakuna	¿Imaynatataq uywanchik?
Waka	
Uwiha	
Khuchi	
Quwi	
Wallpa	

- Vidiyupi qhawaspa huk llaqta uywakunata riqsisunchik.

YACHAYKUNA YACHASQANCHIKTA CHANINCHASUNCHIK

Ayllunchikpa yachaynin yachasqaykimanta:

Rurachkani	Allintaña	Manaraq allintachu
Tayta mamaywan yachaqkunawan aylluypa yachayninmanta rimani.		
Aylluypa yachayninkunata yachay masiykunawan rimayku.		

Wak ayllukunapi yachaykunamanta

Kay tapukuykunata qillqaspa kutichisunchik:

1. ¿Ima sasachakuykunapitaq kawsanku wak hatuchachaq llaqtaman ripuqkuna?

- 1.- .....
- 2.- .....
- 3.- .....

2. ¿Ayllunchikpi mana umalliqniyuq kaspari imaynataq kanman?

.....

.....

.....

3. Allinta yuyarispa kay siq'isqata hunt'achiy:

Mikhuykuna	¿Imata mikhuspataq kallpachakunkuri?
1° ñiqin mikhuykuna.	
2° ñiqin mikhuykuna.	
3° ñiqin mikhuykuna.	

4. Kay siq'ita hunt'achiy:

Uywanchikkuna	¿Imatataq quwanchikri?
Waka	
Uwiha	
Paqucha	
Llama	

Musuq simikuna

Qichwa simipi

Allay
Awqaphuru
Ch'iki
Chakana=chakata
Chakmay/t'ayay/yapuy
Chhalay
Chirma
Chuchu/anaq/qaqa/rumi
Chupullu/wañuqpa
Hallp'a/allpa
Hamp'ara
Hawcha mana khuyakuq runa
Illaku/ulluku
Inqaychu/illa
Isanu/añu
Istalla/unkhuña
Kamachikuykuna
kisma rurun/mama maru/madri
kutama/kustal

K'iruy/walthay
K'urpa willma/k'urpa chukcha

Khiki/qarachi
Llama ñawi
Mallullu/linli
Maqllikuy/armakuy
Muhuchay/akllay
Nuna/anima
Ñawpa pacha/qaynaraq
Pata pata/patilla pata
Phina/taqi
Qatati/chakra hasp'iypi phukllay
Quchakuna
Qhali/allin kay
Qhipa pacha
Qhutu/qullqa
Qhutu/tawqa
Ranphi ranphi/pacha paqariy
Sallqa/tukuy hinantin pacha
Tuphsiy/ch'ikuy
Ukhurimun/rikhurimun
Uma raymi/quya raymi
Wak'a/apu
Waksi

Castilla simipi

Escarbar, cosecha de papas.
Persona que lucha por la justicia. Héroe.
Desgracia, peligro.
Cruz cuadrada.
Roturación de terreno para la chacra, barbecho.
Intercambio de productos. Trueque.
Daño hecho por la helada a la chacra, perjuicio.
Duro, seco, reseco.
rantin Heredero.
Tierra de cultivo.
Mesa.
Cruel, despiadado, inhumano.
Tubérculo comestible.
Amuletos para la procreación del ganado.
Tubérculo comestible.
Manta pequeña para la coca.
Compendio de Leyes o Normas legales.
Matriz de una mujer.
Costal hecho de lana de alpaca, se usa para guardar y cargar los productos.
Envolver a un bebe con los pañales.
Animal de lana ondulada. Persona de cabello ondulado, crespo.
Sarna.
Alfa y beta del centauro.
Ulluco congelado y seco.
Persona que se asea. Bañarse. Lavarse.
Selección de semilla de papa u otros productos.
Alma.
Tiempo pasado.
Parcela de cultivo en forma de andenes.
Lugar donde se guardan los productos.
Juego en la cosecha de papas.
Lagunas.
Sano, buen estado de salud.
Tiempo futuro.
Pléyades o Siete Cabrillas.
Montón de alguna cosa u objetos.
Temprano antes que salga el sol.
Lo que existe en la naturaleza.
Señalar un lugar con uno de los dedos.
Persona u objeto que aparece.
Mes de setiembre.
Lugar sagrado venerable. Deidad.
Vapor de agua.

